

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΠΜΣ ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΛΛΑΓΗ
ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ: ΠΟΘΗΤΗ ΧΑΝΤΖΑΡΟΥΛΑ**

**ΤΟ ΒΙΩΜΑ ΤΗΣ ΠΑΙΔΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΟΥΣ
ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΕΣ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΤΗΣ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ(1922-1930)**

**ΜΑΡΙΑ ΑΔΑΜΟΠΟΥΛΟΥ
ΜΥΤΙΛΗΝΗ
ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 2016**

Ευχαριστίες

Η εκπόνηση της παρούσας διπλωματικής εργασίας έγινε μεταξύ Απριλίου και Σεπτεμβρίου 2016. Στον περιορισμένο αυτό χρόνο η συμβολή και στήριξη ορισμένων ανθρώπων διευκόλυνε το έργο μου και γι' αυτό θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου. Ευχαριστώ την οικογένειά μου, τους φίλους και τους συμφοιτητές μου στο ΠΜΣ Κρίση και Ιστορική Αλλαγή για την συμπαράσταση και τις πολύτιμες συμβουλές τους. Ευχαριστώ επίσης, την επιβλέπουσα καθηγήτριά μου, κυρία Ποθητή Χαντζαρούλα για την καθοδήγηση και τις χρήσιμες υποδείξεις της κατά τη βιβλιογραφική έρευνα και τη συγγραφή της εργασίας. Ακόμη, ευχαριστώ τις υπεύθυνες ερευνήτριες του Ιστορικού Αρχείου Προσφυγικού Ελληνισμού του Δήμου Καλαμαριάς, κυρία Ελένη Ιωαννίδου και κυρία Μαρία Καζαντζίδου για την πρόθυμη ανταπόκρισή τους στο αίτημά μου για χρήση των πρωτογενών πηγών στις οποίες βασίζεται η παρούσα εργασία και τη βοήθειά τους στην εξεύρεση της σχετικής βιβλιογραφίας. Τέλος, ευχαριστώ το προσωπικό της βιβλιοθήκης του παραρτήματος του Πανεπιστημίου Αιγαίου στη Μυτιλήνη για τις διευκολύνσεις στο δανεισμό των βιβλίων, αλλά και για το ευχάριστο περιβάλλον μελέτης που μου προσέφερε.

Θα ήθελα τέλος να ευχαριστήσω όλους τους αφηγητές του υλικού που χρησιμοποιείται στην εργασία για τις πολύτιμες αναμνήσεις που μοιράστηκαν με τους ερευνητές του ΙΑΠΕ και να αφιερώσω την ανα χείρας μελέτη στη μνήμη όλων όσων βίωσαν την εμπειρία της παιδικής εργασίας και στη μνήμη του παππού μου, που αποτέλεσε και πηγή έμπνευσης για την ενασχόλησή μου με το θέμα.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Η άφιξη των Μικρασιατών προσφύγων στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Οι οικονομικές δομές της Θεσσαλονίκης και η απασχόληση των προσφύγων

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Μορφές παιδικής εργασίας στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: Εργαζόμενο παιδί και οικογενειακές στρατηγικές

4.1 Οικογενειακή δομή, απασχόληση και επιβίωση

4.2 Έμφυλοι ρόλοι σε κατάσταση κρίσης

4.3 Εκπαίδευση και εργασία

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: Παιδική εργασία και διαμόρφωση της υποκειμενικότητας

5.1. Το αφήγημα της ιδιαιτερότητας της προσφυγικής ταυτότητας

5.2. Το αφήγημα του «παιδιού για όλες τις δουλειές»

5.3 Το αφήγημα της υποταγής, της αντίστασης και μοιρολατρίας

ΕΠΙΛΟΓΟΣ-ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το μεταπτυχιακό μας έχει τον τίτλο Κρίση και Ιστορική Αλλαγή. Στη σύγχρονη ελληνική ιστορία μια από τις μεγαλύτερες κρίσεις και αποφασιστικές τομές για τη μετέπειτα εξέλιξη της ελληνικής κοινωνίας υπήρξε η Μικρασιατική Καταστροφή. Μια τέτοια μεγάλη πληγή, αγιάτρευτη, όπως χαρακτηριστικά λέει μία από τις αφηγήτριες του υλικού μας, ήταν αδύνατον να μην προκαλέσει επώδυνες αλλαγές και ανακατατάξεις. Έτσι κι εγώ επέλεξα αυτή την κορυφαία στιγμή δοκιμασίας για να προσεγγίσω τις δυναμικές και τις στρατηγικές επιβίωσης του υποκειμένου σε ακραίες καταστάσεις και πώς αυτές στη συνέχεια διαμορφώνουν την ταυτότητα και την αυτοσυνειδήσή του. Θα ασχοληθώ ίσως με την πιο ευάλωτη κοινωνική ομάδα, τα παιδιά πρόσφυγες, και μάλιστα εκείνα που αναγκάστηκαν από τρυφερή ηλικία να δουλέψουν σκληρά για τον επιούσιο.

Η βιβλιογραφία για την εποχή είναι εκτενέστατη. Όμως η ιστοριογραφική συζήτηση επικεντρώθηκε περισσότερο στην πολιτική όψη του ζητήματος. Οι περισσότερες μελέτες ασχολούνται με τη λύση της αναγκαστικής ανταλλαγής πληθυσμών και με την πολιτική και ιδεολογική σημασία της εθνικής ομογενοποίησης. Η κοινωνική όψη του 1922 αναδείχθηκε σε μελέτες για την εγκατάσταση των προσφύγων στις πόλεις και στην ύπαιθρο, την εργασία, την ιατρική περίθαλψη και τη φιλανθρωπία που αναπτύχθηκε για την ανακούφιση των πρώτων αναγκών. Όσον αφορά την προφορική ιστορία λειτούργησε αρχικά σε λαογραφικούς και εθνογραφικούς άξονες συλλογής υλικού ή τελευταία επικεντρώθηκε περισσότερο στη μεταβίβαση και διαχείριση του τραύματος και της μνήμης.

Αν ξεκινήσουμε με μια αναδρομή στις απαρχές της προφορικής ιστορίας θα δούμε ότι το ζήτημα της αξιοπιστίας της μνήμης, της διαμεσολάβησης και της παραγωγής της υποκειμενικότητας βρέθηκαν στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος των ιστορικών, αλλά και της κριτικής που ασκήθηκε. Στις αρχές του '70 η κυρίαρχη ένσταση ήταν η παραδοχή πως η μνήμη αλλοιώνεται από τη φυσική φθορά και τη νοσταλγία στη μεγάλη ηλικία, από τις προκαταλήψεις του αφηγητή και του ερευνητή και από την επιρροή της συλλογικής και αναδρομικής εκδοχής του παρελθόντος.¹ Ως αντίλογος προβλήθηκε πως η μη αξιοπιστία της μνήμης είναι και η ίδια η δύναμη της και ότι η υποκειμενικότητα της μνήμης προσφέρει στοιχεία όχι μόνο για τα νοήματα της ιστορικής εμπειρίας, αλλά και για τη σχέση παρόντος-παρελθόντος μεταξύ μνήμης και ατομικής ταυτότητας και μεταξύ ατομικής και συλλογικής μνήμης. Για παράδειγμα, η μελέτη της Luisa Passerini για τον φασισμό στο μεσοπόλεμο υπογράμμισε το ρόλο της υποκειμενικότητας στην ιστορία, τα συνειδητά και ασυνειδήτα νοήματα της εμπειρίας ως βιωμένα και ενθυμούμενα, και έδειξε πώς οι επιρροές της δημόσιας κουλτούρας και ιδεολογίας στην ατομική μνήμη μπορούν να αποκαλυφθούν στις αποσιωπήσεις και στον ιδιοσυγκρασιακό λόγο των προσωπικών μαρτυριών.²

Μεγάλα θεωρητικά ρεύματα ερμηνείας της ανθρώπινης εμπειρίας προσπάθησαν να αξιολογήσουν και να σχηματοποιήσουν την υποκειμενικότητα. Ο μαρξισμός όπως και η κοινωνιολογική θεωρία εν γένει, προσπάθησε να ελαχιστοποιήσει το ρόλο του ατόμου σε σχέση με την επίδραση της κοινωνικής ομάδας. Η ψυχανάλυση θεμελιωμένη στα βασικά στοιχεία της ανθρώπινης προσωπικότητας αυτοπαρουσιάζεται ως ανεξάρτητη από την ιστορία. Ενώ όμως ο μαρξισμός βασίζεται στην πεποίθηση ότι οι άντρες και οι γυναίκες διαμορφώνουν τη συνειδήσή τους μέσω της δράσης τους, η αρχετυπική φροϋδική ψυχανάλυση θεωρεί ότι η θεμελιώδης διαμόρφωση της προσωπικότητας ολοκληρώνεται στη νηπιακή ηλικία, πριν ο άνθρωπος περάσει στο στάδιο της συνειδητής δράσης που μπορεί να ανακληθεί στη μνήμη.³

Οι Thomas-Znaniecki, στην προσπάθειά τους να συνεκτιμήσουν τόσο την αντικειμενική όσο και την υποκειμενική διάσταση των κοινωνικών φαινομένων προτείνουν τη θεώρηση κάθε κοινωνικής

¹ Alistair Thomson. "Four Paradigm Transformations in Oral History". *The Oral History Review* 34/1(2007),53.

²Luisa Passerini, *Fascism in popular memory : the cultural experience of the Turin working class*. Cambridge ; New York ; Paris, Cambridge University Press ; Editions de la Maison des Sciences de l'Homme,1987.

³ Paul Thompson. *Φωνές από το παρελθόν : Προφορική ιστορία*. Κ. Μπάδα, Ρ. Β. Μπούσχοτεν(επιμ.), Ρ. Β. Μπούσχοτεν, Ν. Ποταμιάνος(μετ.), Αθήνα, Πλέθρον, 2002, 364.

διεργασίας ως αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης υποκειμενικών «στάσεων»(attitudes) και αντικειμενικών «αξιών»(values). Διαπλέκονται μεταξύ τους κατά τον ορισμό της κάθε συγκεκριμένης κατάστασης εντός της οποίας καλείται το υποκείμενο να δράσει. Κάθε εξωτερικός αντικειμενικός παράγοντας αποκτά σημασία για το άτομο μόνο στο βαθμό που βιώνεται υποκειμενικά, στο φόντο των προδιαθέσεων, των στάσεων και της προγενέστερης εμπειρίας του. Η βιωμένη εμπειρία αποκαλύπτει την αλληλεπίδραση της υποκειμενικής με την αντικειμενική διάσταση.⁴

Ο Michael Frisch υπερασπίστηκε την οπτική της προφορικής ιστορίας απέναντι στην ιστορία του «όπως ακριβώς συνέβη» και υποστήριξε ότι η μνήμη «προσωπική και ιστορική, ατομική και γενεακή» πρέπει να τοποθετηθεί στο προσκήνιο «ως το αντικείμενο και όχι μόνο η μέθοδος της ιστορίας».⁵ Όπως γράφει ο Portelli: «η υποκειμενικότητα είναι δουλειά της ιστορίας όσο είναι και τα πιο εμφανή συμβάντα. Το τι πιστεύουν οι πληροφορητές είναι όντως ένα ιστορικό γεγονός, το ίδιο με αυτό που πραγματικά συνέβη».⁶ Άλλωστε, η παραδοχή ότι δεν υπάρχει μία μόνο οπτική και το άνοιγμα πέρα από τον ένα, κυρίαρχο λόγο είναι μια σημαντική συμβολή προς τον εκδημοκρατισμό και τον πλουραλισμό στην ιστορία. Η προφορική ιστορία δεν έχει ενιαίο υποκείμενο, λέγεται από πολλές οπτικές γωνίες και η αμεροληψία που παραδοσιακά επικαλούνται οι ιστορικοί αντικαθίσταται από τη μεροληψία του αφηγητή.⁷ Η πολλαπλότητα είναι συστατικό στοιχείο της προφορικής ιστορίας όπως εύστοχα παρατηρεί ο Shahid Amin: «δεν υποστηρίζω ότι αυτό που έχουμε ως πηγή είναι η οριστική φωνή και συνείδηση των πρωταγωνιστών... η προσπάθειά μου είναι να φτάσουμε σε ένα περίπλοκο, δίκτυο αφηγήσεων από κάθε πηγή... βγάζοντας στην επιφάνεια εναλλακτικές αφηγήσεις».⁸

Η προφορική ιστορία επιχειρεί να ανακαλύψει πώς οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται το παρελθόν τους, πώς συνδέουν την προσωπική τους εμπειρία με τα κοινωνικά συμφραζόμενα, πώς το παρελθόν γίνεται μέρος του παρόντος και πώς οι άνθρωποι το χρησιμοποιούν για να ερμηνεύσουν τις ζωές τους και τον κόσμο γύρω τους.⁹ Ο αφηγητής είναι τώρα ένας από τους χαρακτήρες και η αφήγηση της ιστορίας είναι μέρος της αφηγούμενης ιστορίας. Αυτό είναι δείκτης για μια μεγαλύτερη πολιτική και προσωπική συμμετοχή από εκείνη του εξωτερικού παρατηρητή.¹⁰ Η μνήμη μετασηματίζει το υποκείμενο σε ενσάρκωση της ιστορίας, καθιστώντας τον εαυτό ζωντανό φορέα του παρελθόντος.¹¹ Το ζητούμενο δεν είναι να επιβεβαιώσουμε στατιστικές, αλλά να δούμε πως διαφορετικοί άνθρωποι σε διαφορετικές εποχές χειρίζονται τη ζωή τους, ανταπεξέρχονται σε δύσκολες καταστάσεις, καλούνται να ανταποκριθούν σε διλήμματα και υποτάσσονται ή όχι στις εκάστοτε νόρμες. Επίσης, μας ενδιαφέρει και πώς μέσα από τη διήγηση αυτών των καταστάσεων που βίωσαν και των επιλογών που έκαναν προκύπτει η αυτοεικόνα τους, η αντίληψή τους για το ποιοι είναι τώρα και ποιοι ήταν τότε κι αν αυτοί οι δυο εαυτοί ταυτίζονται. Τέλος, μας ενδιαφέρει και ο ρόλος των άλλων στη διαμόρφωση της υποκειμενικότητας, αλλά και στη διαμόρφωση της μνήμης γιατί οι άνθρωποι δεν ζούμε εν κενώ, αλλά σε κοινωνίες που επηρεάζουν τις επιλογές μας και την αυτοεικόνα μας.

Οι πρωτογενείς πηγές που χρησιμοποιούμε είναι συνεντεύξεις του Ιστορικού Αρχείου Προσφυγικού Ελληνισμού του Δήμου Καλαμαριάς που διεξήχθησαν μεταξύ 1995 και 2001. Με τη βοήθεια 15 προφορικών μαρτυριών Μικρασιατών προσφύγων γεννημένων από το 1900 μέχρι το 1919 που εγκαταστάθηκαν στη Θεσσαλονίκη θα επιχειρήσουμε να εξετάσουμε πώς η εμπειρία της παιδικής εργασίας διαμόρφωσε την υποκειμενικότητα των αφηγητών.

Οι συνεντεύξεις έχουν τη μορφή ιστοριών ζωής, με επίκεντρο ωστόσο την εμπειρία της Μικρασιατικής Καταστροφής. Η δομή των ερωτήσεων περιλαμβάνει τρία σκέλη: τη ζωή στη Μ.Ασία, το διωγμό και την εγκατάσταση στην Ελλάδα. Η επιλογή του θέματος της παιδικής εργασίας

⁴ Γιώργος Τσιώλης, *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις. Η βιογραφική προσέγγιση στην κοινωνιολογική έρευνα*. Αθήνα, Κριτική, 2006, 80.

⁵ A. Thomson, *ό.π.*, 54.

⁶ Alessandro Portelli. *The death of Luigi Trastulli, and other stories: form and meaning in oral history*. Albany, N.Y., State University of New York Press, 1991, 50.

⁷ Στο ίδιο, 57-58.

⁸ Ποθητή Χαντζαρούλα.. *Σμιλεύοντας την υποταγή: Οι έμμισθες οικιακές εργάτριες στην Ελλάδα το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα*. Αθήνα, Παπαζήση, 2012, 26.

⁹ A. Thomson, *ό.π.*, 55.

¹⁰ Portelli, *ό.π.*, 57.

¹¹ Χαντζαρούλα, *ό.π.*, 251.

προέκυψε από τη μελέτη των μαρτυριών και από τη συνειδητοποίηση ότι δεν έχει δοθεί η δέουσα προσοχή εκ μέρους των ερευνητών στο ζήτημα. Βέβαια, οι συνεντεύξεις θέτουν κάποιους περιορισμούς, καθώς δε συγκροτήθηκαν στη βάση διερεύνησης της παιδικής εργασίας, αλλά περιέλαβαν σχετικές ερωτήσεις στο σκέλος όπου εξετάζεται η αποκατάσταση. Η επιλογή των συγκεκριμένων μαρτυριών που χρησιμοποιούνται έγινε με βάση την αστική αποκατάσταση στη Θεσσαλονίκη, οπότε αποκλείστηκαν πολλές μαρτυρίες που αφορούσαν αστική αποκατάσταση σε άλλες πόλεις ή αγροτική αποκατάσταση στα χωριά πέριξ της πόλης. Επίσης, περιορίσαμε τη μελέτη μας στους Μικρασιάτες πρόσφυγες για λόγους συνοχής, ώστε η προ του διωγμού εμπειρία των αφηγητών να είναι παρόμοια, εφόσον προέρχονται από αστικές και ημιαστικές περιοχές της Δυτικής Μ.Ασίας. Στο ΙΑΠΕ υπάρχει άφθονο υλικό και για τους πρόσφυγες του Πόντου και της Ανατολικής Θράκης, το οποίο δεν εξετάσαμε και προσφέρεται για μελλοντικές μελέτες.

Το χρονικό όριο που θέτουμε ξεκινά όπως είναι εύλογο με την πρώτη άφιξη των προσφύγων στην Ελλάδα τον Σεπτέμβριο του 1922 και εκτείνεται έως το 1930. Η επιλογή της χρονολογίας αυτής ως ορίου της μελέτης μας έγινε για δύο ταυτόσημους ουσιαστικά λόγους. Πρώτον, επειδή τη χρονιά αυτή η ΕΑΠ διαλύθηκε και το έργο της αποκατάστασης θεωρούμενο σχεδόν περατωθέν πέρασε στη δικαιοδοσία του ελληνικού κράτους και δεύτερον επειδή το 1930 τέθηκε η ταφόπλακα στις ελπίδες των προσφύγων για επιστροφή στις εστίες τους με τον συμψηφισμό των περιουσιών που ορίστηκε με τη Σύμβαση της Αγκυρας. Επομένως, και τα δυο γεγονότα συνηγορούν στην προοπτική της οριστικής εγκατάστασης και αποκατάστασης των προσφύγων επί ελληνικού εδάφους και στην έναρξη μιας νέας ταραγμένης δεκαετίας, η οποία με την διεθνή ύφεση και τις πολιτικές εξελίξεις θα ανατρέψει τις ισορροπίες που ίσως προς στιγμήν έδειχναν να αποκαθίστανται.

Σε έναν πολύ περιορισμένο χώρο προσπαθούμε να ανασυνθέσουμε το κλίμα της εποχής και να δούμε αρχικά τι σήμαινε η Μικρασιατική Καταστροφή για τους αποδέκτες της, πώς καλύφθηκαν οι πρώτες ανάγκες και τι συνθήκες ζωής αντιμετώπισαν οι αφηγητές μας με την άφιξη τους στη Θεσσαλονίκη. Στη συνέχεια επιχειρούμε την αποτύπωση μιας εικόνας της οικονομικής ζωής στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου και εκθέτουμε την ιστοριογραφική συζήτηση για τη συμβολή των προσφύγων στην αλλαγή των οικονομικών δεδομένων της χώρας και της πόλης ειδικότερα. Έπειτα, περνάμε στο καθεαυτό ζήτημα που μας απασχολεί, δηλαδή στην παιδική εργασία και το καθεστώς που ίσχυε στη βιομηχανία, τη βιοτεχνία, τις υπηρεσίες και την άτυπη οικονομία. Ακολουθεί ένα κεφάλαιο με την εκδίπλωση των διάφορων στρατηγικών επιβίωσης των οικογενειών, τη λειτουργία των δικτύων και τα κριτήρια που καθόριζαν τις επιλογές τους. Στο κεφάλαιο αυτό βλέπουμε πόσο οι διϋποκειμενικές σχέσεις επηρεάζουν τη διαμόρφωση της υποκειμενικότητας των αφηγητών μας και έτσι περνάμε στο τελευταίο κεφάλαιο όπου προσπαθούμε μέσα από την εκφορά του λόγου στην αφήγηση της ιστορίας ζωής να εκμαιεύσουμε τη διαδικασία συγκρότησης του εαυτού, τις αντιφάσεις και τα χάσματα και τη συμβολή της εμπειρίας της παιδικής εργασίας στην μετέπειτα εξέλιξη της ζωής των αφηγητών και στη θέση που επιφύλασσαν για τον εαυτό τους στην ευρύτερη κοινωνία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Η άφιξη των Μικρασιατών προσφύγων στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου

Η άφιξη των Μικρασιατών προσφύγων στη Θεσσαλονίκη άνοιξε ένα νέο κεφάλαιο στην κοινωνική ιστορία της πόλης. Η παρουσία τους προκάλεσε αλλαγές και μετασχηματισμούς σε όλα τα

επίπεδα της πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής ζωής, καθώς και στη χωροταξία της.¹² Η Θεσσαλονίκη βίωσε την έντονη και σαφή κοινωνική διαίρεση του χώρου της, καθώς οι περιφερειακοί προσφυγικοί και εβραϊκοί συνοικισμοί μετεξελίχθηκαν γρήγορα σε εργατικές και λαϊκές κοινότητες, που τροφοδότησαν με άφθονα εργατικά χέρια τη βιομηχανία και την αγορά της πόλης. Σύμφωνα με τη Βίλμα Χαστάογλου επρόκειτο για την τελική μεταμόρφωση της Θεσσαλονίκης από εθνοτικά οργανωμένη σε κοινωνικά διαστρωματωμένη πόλη.¹³

Το πρώτο σοκ από την άφιξη των προσφύγων ήταν ομολογουμένως μεγάλο και το χάος αναπόφευκτο. Ο Σπύρος Μελάς στο φύλλο της 5ης Απριλίου 1923 του *Ελεύθερου Βήματος* γράφει: «έναν αιωνόβιο Ελληνισμό κατέλυε κι εστριμώχνητο γυμνός, πεινών, ανέστιος, αλλόφρων εις κάθε μάντραν, ερείπιον, χάλασμα. Και ακόμη να μπούμε καλά εις το τραγικόν νόημα της ιστορικής καταστροφής!»¹⁴ Σε άλλα δημοσιεύματα της εποχής διαβάζουμε: «η κατάσταση των ατυχών τούτων πλασμάτων είναι αξιοθρήνητος[...]Ολος ο χώρος του λιμεναρχείου ατεκλύσθη από πρόσφυγας γυμνούς και τετραχηλισμένους οι οποίοι, μη έχοντες πού την κεφαλή κλίνη, εξηπλώντο εις το ύπαιθρον, όπου παρέμενον καθ' όλην την ημέραν. Μερικοί εστεγάσθησαν εις τα ατιμόπλοια, τα οποία τους επέτρεψαν να παραμείνουν και να μη αποβιβασθούν.»¹⁵ Και οι πληροφορητές μας μάς πληροφορούν για την πρώτη εγκατάστασή τους στο χώρο του λιμανιού σε άθλιες συνθήκες. Η Χρήστου Ελένη λέει χαρακτηριστικά: «στην ελευθέρα ζώνη, στην ελευθέρα ζώνη! Εκεί κοιμόμασταν !Ήταν φαρδιά τα πεζοδρόμια. Και κοιμόμασταν εκεί. Τι, πού να κοιμηθείς; Έχεις πάπλωμα, έχεις στρώμα; Να, έτσι κουβάρι ήμαστε.»¹⁶ και ο Αριστοτέλης Ροδίτης: «Όταν πρωτοήρθαμε εδώ, μείναμε στο τελωνείο, κάτι αντίσκηνα είχανε και κοιμήσαμε»¹⁷.

Για την κάλυψη των άμεσων αναγκών κινητοποιούνται οι αρχές της πόλης και καλούν σε αρωγή τους πολίτες της. Ο νομάρχης Θεσσαλονίκης Γ.Παρασκευόπουλος απευθύνει έκκληση «προς τας κυρίας και δεσποινίδας της πόλεως Θεσσαλονίκης» σε δραματικό τόνο: «Η κατά χιλιάδας άφιξις εις την πόλιν μας των αδελφών μας προσφύγων δίδει την εικόνα της καταστροφής και του ολέθρου των ελληνικωτάτων πόλεων και χωρίων της Μ.Ασίας. Και η μεν Πολιτεία εξεπλήρωσε και εκπληροί το καθήκον της, προσελθούσα αμέσως αρωγός εις τας στοιχειώδεις πρώτας ανάγκας των δυστυχών τούτων. Τους παρέσχεν αμέσως στέγην και τροφήν. Αλλ' αι στερήσεις, η γυμνότης των, η αθλιότης των είναι τοιαύτη, ώστε επιβάλλεται εις κάθε φιλόανθρωπον να προσέλθη αρωγός δια να γλυκάνη τον πόνον των αθών τούτων θυμάτων. Αρκεί μόνον απλή επίσκεψις εις τους συνοικισμούς Χαρμάνκιοι, Καλαμαριάς, Νεαπόλεως και Λεμπέτ, όπου συνεσωρεύθησαν χιλιάδες γυναικοπαίδων, όπως αντιληφθή κανένας την αφάνταστον δυστυχίαν των. Στερούνται κλινοσκεπασμάτων, στερούνται ενδυμάτων, μαγειρικών σκευών. Στερούνται των πάντων. Αφήνω ότι κάθε οικογένεια, πλην της υλικής καταστροφής, θρηνεί ή σύζυγον ή τέκνα ή αδελφόν ή γονείς σφαγιασθέντας ή αιχμαλωτισθέντας[...]Προσφέρατε εκάστη οικογένεια ό,τι δύναται. Εν κλινοσκεπάσμα, μίαν ενδυμασίαν, εν εσώρουχον και ό,τι περισσεύει από το νοικοκυριό εκάστης οικογένειας...»¹⁸ Την προσφορά ειδών ματισμού και κλινοσκεπασμάτων μας αφηγείται και η Αθανασία Στεργιάδου: «Μια μέρα ήθελε να βγάλει τα ρούχα μας η μαμά μου να τα πλένει. Ε τι να φορέσουμε, δεν είχαμε τίποτα άλλο. Μας τύλιξε σε μια κουβέρτα εμένα και την αδερφή μου, οι άλλοι ήτανε μεγάλοι και πήγε να πλένει τα ρούχα. Και μετά ήρθε, γυρνούσε επιτροπή, μια Αμερικανίδα και δική μας Ελληνίδα και κοίταζε, εδίνανε ρούχα, δίνανε πράγματα και όταν σηκώνει την κουβέρτα και βλέπει δυο κορίτσια θεόγυμνα λέει: «καλά αυτά ορφανά είναι;»-«όχι», λέει «η μαμά τους πήγε να πλένει τα ρούχα», τη φώναζαν τη μαμά μου και την έδωσε ένα χαρτί και της λέει «αύριο θα 'ρθεις θα το δώσεις σε μένα» λέει η Αμερικανίδα με

¹² Κώστας Φουντανόπουλος, *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη 1908-1936: Ηθική οικονομία και συλλογική δράση στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Νεφέλη, 2005, 44-45.

¹³ Βίλμα Χαστάογλου, «Μετασχηματισμός αστικού χώρου στη Θεσσαλονίκη», 315-340, 334.

¹⁴ Βασίλης Τζανακάρης, *Στο όνομα της προσφυγιάς: από τα δακρυσμένα Χριστούγεννα του 1922 στην αβασίλευτη δημοκρατία του 1924*. Αθήνα, Μεταίχμιο, 2009, 134.

¹⁵ Στο ίδιο, 19.

¹⁶ προφορική μαρτυρία Ελένης Χρήστου(1909), ερευνήτρια Τολούδη Φωτεινή, 28/5/1996, κωδικός αρχείου ΜΑ 18.

¹⁷ προφορική μαρτυρία Αριστοτέλη Ροδίτη(1910), ερευνήτρια Κατερίνα Ανδριανάκη, 24/6/1996, κωδικός αρχείου ΜΑ 59.

¹⁸ Βασίλης Τζανακάρης, *Στο όνομα της προσφυγιάς: από τα δακρυσμένα Χριστούγεννα του 1922 στην αβασίλευτη δημοκρατία του 1924*. Αθήνα, Μεταίχμιο, 2009, 23.

νοήματα. Και την έδωσε τη μαμά μου πάρα πολλά ρούχα και για μας και παπλώματα και τι δεν την έδωσε, όλα καινούρια, όλα.»¹⁹

Πέρα από τις παράγκες και τους στρατιωτικούς θαλάμους πολλοί κατέλυσαν σε σχολεία και εκκλησίες, όπως μας παραδίδει ο Γεώργιος Μάλαμας στην παρακάτω αφήγηση: «και μας πήγανε στον Άη Μηνά, την εκκλησία. Ο Άη Μηνάς τότες, είχε απ' έξω έχει να πούμε ε...κιόσκια γύρω από την εκκλησία και εκεί τα...εκεί μέναμε και τα χωρίσανε κουβέρτες σαν δωμάτια, να πούμε και ξαπλώναμε εκεί και κοιμόμασταν εκεί.»²⁰. Άλλοι πάλι πρωτοκατοίκησαν σε σπίτια Τούρκων όπως μας αφηγούνται η Γεωργία Κόκκινου-Τσαούσογλου: «Αρχή-αρχή καθήσαμε εκεί στο Διοικητήριο απάνου, που είχε κάτι παράγκες από Τουρκάλες. Φύγαν εν τω μεταξύ, κάνανε συμβιβασμό να φύγουν οι Τούρκοι από εδώ, να πάνε εκεί και να έρθουμε εμείς να καθίσουμε εμείς.-Ναι, ανταλλαγή.-Αυτά όλα τούρκικα ήτανε τα κτήματα και σε μια παράγκα καθόμαστανε τρεις τέσσερις οικογένειες, λέγει η μάνα μου.»²¹ και η Ελένη Χρήστου: «ο θεός μου γύριζε όμως στα σπίτια, έγινε χωροφύλακας εδώ, εδώ Ελλάδα να πούμε, δεν τον επειράζανε. Όπου έβρισκε σπίτι...και μας βρήκε ένα σπίτι. Πάλι Επαμεινώντα, πιο κάτω 36. Και μας έβαλε μέσα. Ένα βράδυ, θυμάμαι, μας πήγανε. Και μπήκαμε εκεί πέρα, ήταν η Τουρκάλα μέσα, μια η καημένη, Τουρκάλα ήταν, δεν ήταν Εβραία. Ήταν μια Τουρκάλα κι είχε δυο κοριτσάκια. Μας περιποιήθηκε, μας άναψε και μαγκάλι και μας έφερε.[...] Η αλήθεια, μας περιποιήθηκε. «Μπούγιουρουμ», μας έλεγε «Μπούγιουρουμ, μπούγιουρουμ», ορίστε δηλαδή. Και, και κατέβηκε αυτή στο υπόγειο και μας έβαλε απάνω. Ε, όλοι δεν χωρούσαμε απάνω και μερικοί κάτω κοιμηθήκαμε, κατάλαβες; Και μας έβαλε, αλλά σε 2-3 μέρες ήτανε διαταγή να φύγουν οι Τούρκοι., όσοι Τούρκοι ήταν εκεί. Αφού εμείς φύγαμε απ' τα δικά μας τα μέρη και τους Τουρκους δε θα τους βγάζανε; Ήτανε διαταγή να φύγουν οι Τούρκοι, λοιπόν, φύγαν οι Τούρκοι και μείναμε μονοκόμματα. Η θεία μου καθόταν κάτω με τα παιδιά, με τον παππού κι εμείς απάνω.»²²

Μετά την Μικρασιατική καταστροφή κατέφυγαν στην πρωτεύουσα της Μακεδονίας πάνω από 100.000 άστεγοι. Οι αλλαγές στη σύνθεση του πληθυσμού ήταν μεγάλες, καθώς ο τουρκικός πληθυσμός μετανάστευε, ενώ το ελληνικό στοιχείο της πόλης αυξανόταν σε μια 15ετία(1913-1928) κατά 100% και το εβραϊκό μειωνόταν κατά 30%. Η απογραφή πληθυσμού που διεξήχθη το Μάιο του 1928 κατέγραψε στο δήμο Θεσσαλονίκης 245.000 κατοίκους, με άλλα λόγια ο πληθυσμός της πόλης αυξήθηκε κατά 41% στην περίοδο 1920-1928. Η πληθυσμιακή απογραφή έδειξε ότι το 40% του πληθυσμού ήταν πρόσφυγες: 44.000 άνδρες και 53.000 γυναίκες.²³ Απ' αυτούς οι 80.000 αποκαταστάθηκαν αστικά μέσα στην πόλη και στους 16 νεόδμητους προσφυγικούς συνοικισμούς που ιδρύθηκαν από την ΕΑΠ γύρω από την πόλη. Οι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στην αρχή σε πρόχειρους οικισμούς και παράγκες και στη συνέχεια σε ισόγεια σπίτια που στήθηκαν από την ΕΑΠ στην επταετία 1923-1930. Εκτός από την αστική αποκατάσταση σε ανταλλάξιμα σπίτια Τούρκων και σε περιοχές μέσα στην πόλη, οργανώθηκαν με πρόχειρα σχέδια και γρήγορες διαδικασίες προσφυγικοί συνοικισμοί που κάλυψαν περιμετρικά τον παλιό πολεοδομικό πυρήνα της Θεσσαλονίκης.

Οι προσφυγικοί συνοικισμοί όπως καταγράφονται από τις αρμόδιες κρατικές υπηρεσίες, τις τράπεζες και τους οδηγούς πόλεων της εποχής είναι στην ανατολική πλευρά: Τούμπα, Καλαμαριά, Αρετσού, Νέα Κρήνη, Κατιρλί, Κουρί, Δέρκων, Βενιζελοχώρι(Τριανδρία), Παύλου Μελά, Δόξα, Σαράντα Εκκλησιές, Ιασωνίδη(Ευαγγελίστρια). Στη δυτική πλευρά και γύρω από τα κάστρα οι συνοικισμοί: Κορδελιό, Νέος Κουκλουτζάς, Παλιό Χαρμάνκιοϊ, Νέος Βόσπορος, Νέα Μενεμένη, Σταυρούπολη, Πολίχνη, Αμπελόκηποι, Επτάλοφος, Ξηροκρήνη, Καίστριον Πεδίον, Μαργαρίτη, Νεάπολη, Τρωάδα, Ομόνοια, Κουντουριώτη, Συκιές, Νέα Βάρνα, Λεβαντή, Ρεζί Βαρδάρ, Ρήγας

---

¹⁹ προφορική μαρτυρία Αθανασίας Στεργιάδου(1914), ερευνήτρια Κατερίνα Ανδριανάκη, 25/6/1996, κωδικός αρχείου MA 61.

²⁰ προφορική μαρτυρία Γεωργίου Μάλαμα(1913), ερευνητής Θεοδόσης Τσιρώνης, 18/04/1997,κωδικός αρχείου MA 83.

²¹ προφορική μαρτυρία Γεωργίας Κόκκινου – Τσαούσογλου(1919), ερευνήτρια Γιώτα Μαρία, 9/9/1997, κωδικός αρχείου MA 172.

²² προφορική μαρτυρία Ελένης Χρήστου(1909), ερευνήτρια Τολουδή Φωτεινή, 28/5/1996, κωδικός αρχείου MA 18.

²³ Ζαφείρης Χρήστος, Άρης Παπατζήκας, *Εν Θεσσαλονίκη 1900-1960*. Αθήνα, Εξάντας, 1994, 45.

Φεραίος, Κολοκοτρώνη, Ροδόφυτο(Τοπ Αλτή), Αργώ, Ζαΐμη, Καρά Ισίν, Λεμπέτ, Ευκαρπία, Γενί Ντελίκ, Τενεκέ Μαχαλάς.²⁴

Στην έκθεσή της το 1926 η Κοινωνία των Εθνών κάνει απολογισμό των εργασιών που αφορούσαν στην αποκατάσταση των προσφύγων και κάνει ιδιαίτερη μνεία «στους 6 μεγάλους συνοικισμούς της Θεσσαλονίκης, από τους οποίους οι σημαντικότεροι είναι η Τούμπα και η Καλαμαριά. Οι συνοικισμοί αυτοί περιλαμβάνουν περίπου 6.000 μικρές κατοικίες, εξαιρουμένων των 500 μεγάλων κτιρίων που υπήρχαν εκεί και που το καθένα τους μπορεί να στεγάσει από 8 έως 10 οικογένειες.»²⁵ Για τους στρατιωτικούς θαλάμους της Καλαμαριάς, τους οποίους είχαν δημιουργήσει πρόχειρα οι Άγγλοι κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και έμελλαν να στεγάσουν τους πρόσφυγες για αρκετά χρόνια μετά το 1922, μας πληροφορεί ο Αθανάσιος Στρατάκης: *Μας έδωσαν που λες από ένα κομμάτι εκεί πέρα και μπήκαμε. Μεσ στο θάλαμο μπορεί να χωρούσαν και 2 οικογένειες και μπήκαμε 20. Κατάλαβες; Και έτσι μας έδωσαν από ένα κομμάτι και καθίσαμε κάτω στο σανίδι καλέ, και από κάτω ο αέρας φύσηζε και ο Βαρδάρης που λες και έκανε πολύ κρύο, να ξέρετε. Τώρα, μην κοιτάζετε! Α, μπα Τώρα είναι πολύ καλά η Θεσσαλονίκη. Δεν φυσάει, δεν κάνει τίποτα...Το κρύο απερίγραπτο. 16 υπό το μηδέν ήταν και κατέβαινα ξυπόλητος εγώ.[...] Και μπαίνουμε μέσα που λες, αν αγαπάς, 34 οικογένειες. Σκέψου τι είναι. Και μείναμε στο θάλαμο αριθμό 30. Το θυμάμαι. Και μείναμε στην Καλαμαριά.»²⁶*

Αρκετοί πρόσφυγες αναγκάστηκαν να μείνουν δεκαετίες ολόκληρες μέσα στους θαλάμους, που αρχικά προορίζονταν για προσωρινή χρήση, όπως στην περίπτωση της Ευτέρπης Τσουβαλά που έμειναν στους θαλάμους της Σταυρούπολης για πάνω από τρεις δεκαετίες: *«Τότε ήταν οι θάλαμοι εδώ, ήταν... Φύγανε αυτοί στον προορισμό τους και βάλανε εμάς στην προσφυγιά. Εκεί καθόμαστανε, πολλά χρόνια. Χρόσνια, ας πούμε το '59 διαλύσαμε που κάνανε τα σπίτια...[...]Όλα αυτά τα χρόνια είχαμε τους θαλάμους. Δεν πλερώναμε, δεν κάναμε τίποτα, χωρίσαμε από μέσα με καλαμαωτές, με τέτοια ένα δωμάτιο...Ε, τέτοια ζωή, ναι.»²⁷*

Όπως ήταν φυσικό σε τέτοιες συνθήκες διαβίωσης οι ασθένειες θέριζαν. Συνεχίζοντας την αφήγησή της η Ευτέρπη Τσουβαλά μιλά για την ελονοσία στους θαλάμους της Σταυρούπολης: *«Ελονοσία! Όλη μέρα στο κρεβάτι ήμαστανε! [...] Χαπάκια μας έδιναν και ήμασταν κίτρινα λεμόνια. Κίτρινα! Κίτρινα όλα, από τη δύναμη αντιπυρίνης, για να μας πέσει ο πυρετός. Όσολη μέρα με πυρετό ήμαστανε. Πυρετός! Να μας έρχεται ένα ρίγος που να μην ξέρει η μανούλα μας τι να μας κάνει». Ο Μόργκεντάου κάνει την ίδια παρατήρηση για την Καλαμαριά : «Σχεδόν σε κάθε οικογένεια ένα ή δυο άτομα είναι άρρωστα. Η ελονοσία είναι ενδημική στην περιοχή και αποτελεί τη συχνότερα απαντώμενη ασθένεια με τη φυματίωση να ακολουθεί σε ελάχιστη απόσταση.»²⁸ Την ίδια πληροφορία μας δίνει και η Αθανασία Στεργιάδου που εγκαταστάθηκε με την οικογένειά της στους θαλάμους της Καλαμαριάς: *«Α: ε ελονοσία πάθαμε, βέβαια...Ε: υπήρχαν πολλά θύματα από την ελονοσία εδώ; Α: εδώ κορίτσι μου, πεθαίνανε στην αρχή όταν ήρθαμε, τι να σου πω, αφού τους βάζαν σε μια παράγκα και μετά παίρναν με το κάρο μαζεμένοι και τους πηγαΐναν, τους θάβανε»²⁹.**

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Οι οικονομικές δομές της Θεσσαλονίκης και η απασχόληση των προσφύγων

²⁴ Στο ίδιο,89-90.

²⁵ Κοινωνία των Εθνών, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*. Φιλοκτήτης και Μαρία Βεινόγλου(μετ.), Αθήνα, Τροχαλία, 134-135.

²⁶ προφορική μαρτυρία Αθανάσιου Στρατάκη(1910), ερευνήτριες Αθηνά Μήλιου και Αναστασία Μητσοπούλου,31/5/1996.

²⁷ προφορική συνέντευξη Ευτέρπης Μακράκη – Τσουβαλά(1915), ερευνητής Θεοδόσης Τσιρώνης, 23/10/1997, κωδικός αρχείου MA 175.

²⁸ Στο ίδιο, 344-345.

²⁹ προφορική μαρτυρία Αθανασίας Στεργιάδου(1914), ερευνήτρια Κατερίνα Ανδριανάκη, 25/6/1996, κωδικός αρχείου MA 61.

Η επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων μετά το 1922 και ο ρόλος τους στη διαμόρφωση της αγοράς εργασίας αποτέλεσαν αντικείμενο προβληματισμού ήδη από τη δεκαετία του 1920. Παρατηρήθηκε «αθρόα προς πάσαν εργασία προσφορά εργατικών χειρών, ανδρών, γυναικών και παιδών, έναντι οιασδήποτε αμοιβής και παράλληλος τροπή προς ποικίλους κλάδους άμεσου βιοπορισμού και δουλειές του ποδαριού[...] Εντεύθεν προήλθε πτώσις ημερομισθίων και δημιουργία ανέργων.»³⁰ Αναλύοντας το πρόβλημα της ανεργίας ο Αλέξανδρος Σβάλος έγραφε στο φύλλο του *Ελεύθερου Βήματος* της 21^{ης} Ιανουαρίου 1923: «Πρόσφυγες δυνάμενοι να εργαστούν, αποστρατευθέντες έφεδροι και τραυματίες ανάπηροι πολέμου αποτελούν ενιαίον υλικόν ζητήσεως εργασίας».³¹ Οι πρόσφυγες προστέθηκαν στον ήδη σημαντικό εφεδρικό στρατό εργασίας που είχε αρχίσει να σχηματίζεται από το τέλος του 19^{ου} αι. με την σταφιδική κρίση.

Έχει υποστηριχθεί συχνά ότι η έλευση χιλιάδων προσφύγων στη Θεσσαλονίκη, παρά τα προβλήματα της αποκατάστασής τους, έδωσε τεράστια ώθηση στην οικονομική και κοινωνική ζωή της πόλης. Ο αριθμός των βιομηχανιών και των βιοτεχνιών υπερδιπλασιάστηκε και ο αριθμός των απασχολούμενων σε αυτές εργατών αυξήθηκε κατά 175%. Η αξία της παραγωγής στο τέλος της δεκαετίας ήταν 7πλάσια από το 1922. Η περίοδος 1922-1940 χαρακτηρίστηκε από ιστορικούς της βιομηχανίας ως «η κατ'έξοχήν περίοδος εκβιομηχανίσεως της Θεσσαλονίκης».³² Ως κύρια αίτια της ανάπτυξης αναφέρονται η προστατευτική πολιτική του κράτους, η υποτίμηση της δραχμής και οι περιορισμοί των εισαγωγών, αλλά κυρίως η άφθονη και φθηνή προσφορά εργατικών χεριών, εφόσον «τα φθίνοντα πραγματικά ημερομίσθια γίνονται ο βασικός όρος για την επιτάχυνση της ανάπτυξης της βιομηχανίας.»³³

Μεταξύ των προσφύγων υπήρχαν χιλιάδες ειδικευμένοι τεχνίτες, επιστήμονες και ειδικευμένοι εργάτες(υφαντουργοί, τεχνίτες, ταπητουργοί, βιομηχανικοί υπάλληλοι κλπ.) καθώς και έμπειροι αγρότες (σηροτρόφοι, αμπελουργοί, καπνοκαλλιεργητές, εργάτες επεξεργασίας καπνού κ.α.), ενώ σημαντική ήταν και η προσφορά εργατικών χεριών προσφύγων γυναικών σε εργοστάσια, καπναποθήκες και βιοτεχνίες.³⁴ Παρά την καταστροφή, πολλοί πρόσφυγες βιομήχανοι και βιοτέχνες επανίδρυσαν εργοστασιακές μονάδες στη Θεσσαλονίκη και στη δεκαετία μετά την εγκατάσταση των προσφύγων διπλασιάστηκαν σχεδόν τα εργοστάσια στην πόλη. Οι περισσότερες βιομηχανίες υφαντουργίας, τροφίμων, επεξεργασίας καπνών και ταπητουργίας που ιδρύθηκαν από το 1924 έως το 1935 στη Θεσσαλονίκη ανήκουν σε πρόσφυγες από τη Θράκη, τον Πόντο και τη Μ.Ασία.³⁵

Από την άλλη πλευρά, υποστηρίζεται συχνά ότι η παρουσία των προσφύγων είχε αρνητικές επιπτώσεις στη δημιουργία μεγάλων βιομηχανικών μονάδων και συνακόλουθα στον ποιοτικό μετασχηματισμό της ελληνικής δευτερογενούς παραγωγής, επειδή οι περισσότεροι απορροφήθηκαν στην μικρού μεγέθους παραγωγή κατά τη δεκαετία του 1920. Άλλωστε, η ενίσχυση της μικρής παραγωγής, πέρα από τις οικονομικές συνθήκες ύπαρξης της βιομηχανίας, αποτέλεσε σταθερή επιδίωξη της κρατικής πολιτικής μετά το 1922 κυρίως για λόγους ιδεολογικούς. Η μικρασιατική καταστροφή έθεσε για πρώτη φορά τις προϋποθέσεις για το σχηματισμό εργατικού δυναμικού στις πόλεις. Όμως αυτή η πολιτική συγκυρία δεν ήταν δυνατόν να επιδράσει καταλυτικά στις υπάρχουσες παραγωγικές δομές και έτσι η πλειονότητα των αστικών και γεωργικών πληθυσμών που εγκαταστάθηκε στα μεγάλα αστικά συγκροτήματα δημιούργησε πλήθος μικροεπιχειρήσεων.³⁶ Εάν όμως η υπόθεση αυτή φαίνεται να εξηγεί την ποσοτική αύξηση του αριθμού των επιχειρήσεων στην πόλη και την κυριαρχία κλάδων όπως της μηχανουργίας, του δέρματος και των ενδυμάτων, δεν ταιριάζει ωστόσο με την περίπτωση των τροφίμων, δεν εξηγεί καθόλου την περίπτωση του καπνού και δεν δικαιολογεί ικανοποιητικά την πορεία της υφαντουργίας την ίδια περίοδο.³⁷

³⁰ Λήδα Παπαστεφανάκη, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία : η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*. Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2009,90.

³¹ Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*. Αθήνα, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος-Ιστορικό Αρχείο, 1993, 44.

³² Ελληνική Τράπεζα Βιομηχανικής Αναπτύξεως, *Θεσσαλονίκη 1912-1940 : βιομηχανία και πόλη*. Θεσσαλονίκη, 1989,7.

³³ Παπαστεφανάκη, *ό.π.*, 90.

³⁴ Ζαφείρης, *ό.π.*, 90.

³⁵ Στο ίδιο, 91.

³⁶ Μιχάλης Ρηγίνος, *Μορφές παιδικής εργασίας στην βιομηχανία και την βιοτεχνία(1870-1940)*. Αθήνα 1995, 37.

³⁷ Φουντανόπουλος, *ό.π.*, 53.

Η επαγγελματική απορρόφηση των προσφύγων στις πόλεις συνέβαλε στην παράλληλη ύπαρξη χαμηλής παραγωγικότητας βιομηχανίας και πλήθους μικροεργαστηρίων προσωπικού και οικογενειακού χαρακτήρα.³⁸ Η ελληνική οικονομία δεν θα αναπτυσσόταν χωρίς τα μικρομάγαζα, τις βιοτεχνίες και την κατ'οίκον παραγωγή: αν οι κυβερνήσεις επιχειρούσαν να περάσουν αυτή τη δραστηριότητα στην τυπική αγορά εργασίας αμέσως θα την έχαναν. Έτσι στο Μεσοπόλεμο, η άτυπη οικονομία δεν λειτούργησε απλώς σε θύλακες. Υπήρξε αντίθετα ένας υπολογίσιμος πόλος ανάπτυξης απέναντι στην τυπική οικονομία των εργοστασίων, των δημοσίων έργων υποδομής, των τραπεζών και της διοίκησης.³⁹

Αναντίρρητα πάντως, για το εργατικό δυναμικό της πόλης η άφιξη των προσφύγων σήμαινε την αύξηση του, η οποία καταγράφηκε για πρώτη φορά σε έκθεση του επιθεωρητή εργασίας Ι.Αναπλιώτη το 1925. Η έκθεσή του απαριθμούσε στο νομό Θεσσαλονίκης 22.000 εργάτες. Οι άλλες διαθέσιμες πληροφορίες δίνουν αντιφατικούς αριθμούς. Η απογραφή του πληθυσμού του 1928 απαρίθμησε 49.000 άτομα στην κατηγορία εργάτες μόνο για το δήμο Θεσσαλονίκης, εκ των οποίων οι 25.000 απασχολούνταν στη βιομηχανία, ενώ ένα άλλο 15% δεν δήλωσε σε ποιο τομέα της παραγωγής απασχολούνταν. Σε γενικές γραμμές, υποθέτουμε ότι μέσα στην πόλη υπήρχε στην περίοδο 1922-1936 ένας πυρήνας βιομηχανικών εργατών ο οποίος παρέμεινε σχετικά σταθερός στο χρόνο και αριθμούσε περίπου 15.000 εργάτες(δηλαδή το 8% του ενεργού πληθυσμού του δήμου Θεσσαλονίκης στα 1928). Οι εργάτες αυτοί περιστοιχίζονταν από ένα διπλάσιο σύνολο ανειδίκευτων, αυτοαπασχολούμενων, εποχιακών εργατών, περί τους 30.000, οι οποίοι είτε διαβιούσαν μέσα στην πόλη είτε έρχονταν από τα περίχωρά της.⁴⁰

Η ΚτΕ στην έκθεσή της το 1926 αναφέρει ότι η περιοχή της Θεσσαλονίκης συγκεντρώνει τουλάχιστον το 50% του πληθυσμού των 300.000 αστών προσφύγων σε Μακεδονία και Θράκη και προσπαθεί να ανιχνεύσει πώς ταξινομούνται οι πρόσφυγες από πλευράς απασχόλησης. Εντοπίζει τη συμμετοχή των προσφύγων στα επιμελητήρια: η Ένωση Βιομηχάνων Μακεδονίας που εκπροσωπεί 82 μεγάλες επιχειρήσεις περιλαμβάνει και 12 μέλη πρόσφυγες, το Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο έχει μέλη 300 πρόσφυγες σε σύνολο 1.200 μελών, το Βιοτεχνικό Επιμελητήριο έχει μέλη 2.700 πρόσφυγες σε σύνολο 6.700 μελών και συνολικά 13.000 πρόσφυγες αναφέρονται στους καταλόγους διάφορων επαγγελματικών σωματείων. Μεταξύ αυτών περιλαμβάνονται και 7.000 ανειδίκευτοι εργάτες. Ο προσωπικός παράγοντας που παίζει το βασικό ρόλο στην εγκατάσταση των αστών προσφύγων και σε ορισμένες περιπτώσεις οδηγεί ορισμένους στην αλλαγή εργασίας ακόμη και 6 φορές το χρόνο δημιουργεί δυσκολίες στην εξεύρεση γενικών λύσεων στο ζήτημα της απασχόλησης.⁴¹

Οι περισσότεροι άνδρες πρόσφυγες απασχολήθηκαν ως εργάτες, ιδιοκτήτες μικρών μαγαζιών, περιπλανώμενοι πωλητές ή ήταν περιστασιακά εργαζόμενοι. Αρκετοί εργάστηκαν στην οικοδόμηση των προσφυγικών συνοικισμών ή σε άλλα δημόσια έργα. Παράλληλα, πολλές γυναίκες εντάχθηκαν στον ενεργό πληθυσμό, άλλοτε συνεισφέροντας οικονομικά στο νοικοκυριό, και άλλοτε ως επικεφαλής του σπιτιού-κυρίως χήρες και ορφανές. Οι γυναίκες απασχολήθηκαν κατά κύριο λόγο στη βιομηχανία και δευτερευόντως ως καθαρίστριες, πλύστρες ή υπηρέτριες. Οι πρόσφυγες ως φτηνό εργατικό δυναμικό, αλλά και ως καταναλωτικό κοινό, συνέβαλλαν στην αναζωογόνηση της οικονομικής δραστηριότητας.⁴² Το 1924 και το 1925 ήταν για τη Θεσσαλονίκη χρονιές σημαντικής δραστηριότητας και 2.000 μεγάλα κτίρια κατασκευάστηκαν στο καμμένο από την πυρκαγιά του 1917 τμήμα της πόλης, συνολικής αξίας 1,5 δις δρχ. Καθ' όλη την περίοδο της οικοδομικής δραστηριότητας ο εργάτης με το υψηλό ημερομίσθιο συντηρούσε με την αυξημένη του καταναλωτική δύναμη την τάξη των βιοτεχνών και των μικρεμπόρων.⁴³

Μεγάλες προσφυγικές αγορές που κατασκευάζονται από ή για πρόσφυγες, κάνουν την εμφάνισή τους στο κέντρο: η αγορά των Παλαιοπωλών(1929), η λαχαναγορά της οδού Αγ.Δημητρίου (1933), η λαϊκή αγορά Βαρδαρίου (1929, σε διαρυθμισμένο κτίριο στάβλων). Παράλληλα, η ιδιωτική

³⁸ Ρηγίνος, *ό.π.*, 38.

³⁹ Στο ίδιο, 364.

⁴⁰ Στο ίδιο, 45-46.

⁴¹ ΚτΕ, *ό.π.*, 143.

⁴² Άννα Καραπάνου (επιμ.), *Η Αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, 2006, 161.

⁴³ ΚτΕ, *ό.π.*, 147.

πρωτοβουλία κατασκεύασε πολλά εμπορικά κτίρια που απευθύνονταν κυρίως σε επαγγελματίες πρόσφυγες(στοά Κολόμβου, στοά Χορτιάτη κ.α.). Μεγάλα κτίρια καπναποθηκών ξεφύτρωσαν στο ιστορικό κέντρο(στις οδούς Τσιμισκή-Βασιλέως Ηρακλείου, Αντιγονιδών, Δωδεκανήσου) απορροφώντας έμπειρους εργάτες και εργάτριες πρόσφυγες, ενώ νέα εργοστάσια ταπητουργίας, υφαντουργίας κλπ. δημιουργήθηκαν μεταξύ 1923-1935.⁴⁴ Η κρατική αναπτυξιακή πολιτική και οι επενδύσεις μετέτρεψαν σε λίγα χρόνια τη Θεσσαλονίκη σε βιομηχανικό κέντρο της Β.Ελλάδας με πεντακόσιες περίπου βιοτεχνικές και βιομηχανικές μονάδες λίγο πριν από το 1940. Τη μεγαλύτερη ανάπτυξη είχε ο κλάδος της κλωστοϋφαντουργίας με την ίδρυση σημαντικών μονάδων, όπως της ΥΦΑΝΕΤ(1926), της Μακεδονικής Μεταξοϋφαντουργίας «Ήλιος» (1925), της βιομηχανίας δαντελών Δαμπασίνα (1936) κ.α. Την ίδια περίοδο δημιουργούνται σημαντικές βιομηχανίες τροφίμων, όπως η ΑΒΕΖ (1926), το ελαιουργείο Στ.Βαλιούλη(1926), οι αλευρόμυλοι Γ.Χατζηγιαννάκη το 1924, και των αδελφών Βαλτσάνη(1923), η ΖΑΝΑΕ(1930), η σοκολατοποιία «Φλόκα» (1924), η χημική βιομηχανία «Αλυσίδα» (1934), τα βυρσοδεμεία Γεωργίου και Μπένη κ.α.⁴⁵

Ο κυριότερος τομέας της οικονομίας στις ελληνικές πόλεις το 1928 είναι η βιομηχανία, όπου απασχολείται το 35% του ανδρικού ενεργού πληθυσμού και το 50% του γυναικείου ενεργού πληθυσμού, ενώ στην απασχόληση του ανδρικού ενεργού πληθυσμού το εμπόριο κατέχει τη δεύτερη θέση(21%) και οι «προσωπικές υπηρεσίες» στην απασχόληση του γυναικείου ενεργού πληθυσμού(23%).⁴⁶ Το βασικό στοιχείο για τη βιομηχανία της πόλης που προκύπτει και από μια απλή ανάγνωση των δεδομένων της απογραφής του 1930 είναι η σημαντική ποσοτική αύξηση του συνόλου των επιχειρήσεων κατά 63%.⁴⁷Το 1922 η Θεσσαλονίκη συγκεντρώνει 121 από τις 151 βιομηχανικές μονάδες της κεντρικής Μακεδονίας, εκτός των μονάδων ειδών διατροφής. Πρόσφυγες επενδυτές μετέφεραν στη Θεσσαλονίκη τη δραστηριότητά τους δημιουργώντας δυναμικές επιχειρήσεις σε όλους τους βιομηχανικούς κλάδους με ιδιαίτερη έμφαση στη βιομηχανία τροφίμων, την κλωστοϋφαντουργία και ταπητουργία και την επεξεργασία καπνών π.χ. αλευροβιομηχανία Αλεξ.Μπάλα, η υφαντουργία Ρ.Τζιμπίρογλου, η μεταξοϋφαντουργία Κ.Κωνσταντινίδη.⁴⁸

Οι βιομηχανικοί κλάδοι της Θεσσαλονίκης που απασχολούσαν το μεγαλύτερο ποσοστό του εργατικού δυναμικού στο μεσοπόλεμο ήταν η επεξεργασία των καπνών και η κλωστοϋφαντουργία. Το 1923 στα καπνά εργαζόταν 25,7% και στην κλωστοϋφαντουργία 19,5% του εργατικού δυναμικού της πόλης. Τα ημερομίσθια της Θεσσαλονίκης εξελίσσονταν πτωτικά σε σχέση με αυτά της Αθήνας και του Πειραιά. Η απασχόληση γυναικών και ανηλίκων ήταν εκτεταμένη. Το 1930 στις 14 μονάδες κλωστοϋφαντουργίας που απασχολούσαν περισσότερα από 50 άτομα εργαζόνταν 2924 εργάτριες σε σύνολο 4047 εργαζομένων. Η εκβιομηχάνιση της πόλης στηρίχθηκε σε μεγάλο βαθμό στη φθηνή γυναικεία εργασία.⁴⁹ Το 1923 λειτουργούσαν ήδη η Nouvelle Filatureως νηματουργείο Πιερράκου-Οικονομόπουλου και η εταιρεία υφασμάτων και φεσιών ως εριουργείο Εργάνη Α.Ε. Συνέχισαν επίσης την παραγωγή τους τα εργοστάσια Ρ.Τόρρες, Ν. και Ι. Καζάση, Λ.Βόγα και Ι.Τουρπάλη. Συμπληρωματικά ιδρύθηκαν ένα στριπτήριο-λευκαντήριο (Γ.Τσίτση),τρία πλεκτήρια και ένα ταπητουργείο.⁵⁰

Επίσης, δεν πρέπει να παραβλέπουμε τη δυναμική εβραϊκή παρουσία στην οικονομία της «μητέρας του Ισραήλ». Στο κέντρο της πόλης, στην προκουμαία και στο λιμάνι παρά τη μεγάλη πυρκαγιά του 1917 και τη μετανάστευση πολλών Σεφαραδιτών στις ΗΠΑ και την Παλαιστίνη, οι Εβραίοι διατηρούσαν μεγάλες επιχειρήσεις όπως εργοστάσια ή αποθήκες κυρίως ξυλείας, αλλά και μικρότερες όπως εστιατόρια και παντοπωλεία. Πολλοί από τους αφηγητές μας ή οι γονείς τους εργάστηκαν σε τέτοιες εβραϊκές επιχειρήσεις. Ενδεικτικά, ο πατέρας της Γεωργίας Κόκκινου εργαζόταν στο αυγοπωλείο ενός Εβραίου και οι αδερφές της, ηλικίας 12 και 13 ετών στο εργοστάσιο ιούτης Τόρρες⁵¹. Η Κατίνα Βολονάκη δούλευε για μια περίοδο στο στεγνοκαθαριστήριο ενός Εβραίου

⁴⁴ Βίλμα Χαστάογλου «Μετασχηματισμός αστικού χώρου στη Θεσσαλονίκη», σελ.315-340, 334.

⁴⁵ Ζαφείρης, ό.π., 91-92.

⁴⁶ Παπαστεφανάκη, ό.π., 94

⁴⁷ Φουντανόπουλος, ό.π., 49.

⁴⁸ ΕΤΒΑ, ό.π., 13-14.

⁴⁹ Στο ίδιο, 15.

⁵⁰ Στο ίδιο, 18.

⁵¹ προφορική μαρτυρία Γεωργίας Κόκκινου – Τσαούσογλου(1919), ερευνήτρια Γιώτα Μαρία , 9/9/1997, κωδικός αρχείου ΜΑ 172.

στην οδό Ιταλίας, ο οποίος μάλιστα τις κατηγορούσε για κομμουνίστριες μετά από παράπονά τους για το χαμηλό μισθό τους⁵². Η Αλεξάνδρα Κεδίκογλου έμαθε ραπτική δίπλα σε μια Εβραία μοδίστρα στην οδό Κασσάνδρου⁵³. Ο Αθανάσιος Στρατάκης δούλευε με τον πατέρα του στην ξυλεμπορική εταιρία ενός Εβραίου στον Λευκό Πύργο και μάλιστα ο μικρός έμενε στο σπίτι του εργοδότη του σαν ψυχοπαίδι⁵⁴. Ο Αντώνης Μάστακας εργάστηκε στην ταβέρνα ενός Εβραίου από 9 χρονών⁵⁵.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Μορφές παιδικής εργασίας στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου

Η ανάπτυξη των πόλεων και η επέκταση της αστικοποίησης δημιούργησαν εκτεταμένη ζήτηση παιδικής εργασίας, η οποία κινήθηκε από τη μαθητεία σε εργαστήρια μέχρι την οργανωμένη παιδική επαιτεία και την παρανομία. Η παιδική εργασία στις ελληνικές πόλεις προβλημάτιζε τους αστούς από τα τέλη του 19^{ου} αι. και είχε δημιουργήσει σταδιακά ένα ρεύμα φιλανθρωπίας και ιδιωτικού πατερναλισμού, κυρίως για την περισυλλογή και ηθικοποίηση των παιδιών που ασκούσαν πλανόδια επαγγέλματα. Το ζήτημα της ακαταλληλότητας των συνθηκών εργασίας για τα παιδιά στα ελληνικά εργοστάσια προέκυψε προς το τέλος του αιώνα και η παρέμβαση του κράτους για την προστασία της παιδικής εργασίας πραγματοποιήθηκε εν τέλει το 1912 με τον νόμο «περί εργασίας γυναικών και ανηλίκων», ο οποίος απαγόρευε την εργασία παιδιών που βρίσκονταν κάτω από το όριο των 12 ετών.⁵⁶ Η παιδική εργασία θεωρήθηκε κοινωνικό πρόβλημα εξαιτίας των παραβιάσεων του ωραρίου, των ανθυγιεινών συνθηκών εργασίας και των δυσβάσταχτων για τους παιδικούς ώμους ασχολιών.⁵⁷

Η παρουσία μεταξύ των προσφύγων της Μ.Ασίας μεγάλου αριθμού παιδιών ορφανών από τον ένα ή και από τους δυο γονείς συνέβαλε στην όξυνση του φαινομένου της εργασίας των παιδιών. Ήταν φυσικό το εργατικό δυναμικό στην περίοδο 1920-1928 να συγκροτηθεί από νεοεμφανιζόμενους στην αγορά εργάτες, επομένως από ηλικίες κάτω των 18 ετών. Αλλά στους πρόσφυγες, που κατά κύριο λόγο συνέβαλαν στην αύξηση αυτή, ο παιδικός πληθυσμός ήταν συγκριτικά μεγαλύτερος απ' ό,τι στους αυτόχθονες. Σύμφωνα με μια πρώτη επίσημη στατιστική της 15^{ης} Δεκεμβρίου 1922, τα παιδιά, οι γυναίκες και οι γέροι αποτελούσαν το 85% του ελληνικού πληθυσμού των προσφύγων.⁵⁸

Γενικότερα, παρατηρούμε δυο συνιστώσες στη ζήτηση παιδικού εργατικού δυναμικού στον τομέα της βιοτεχνίας και τις βιομηχανίες. Η πρώτη αφορά τη ζήτηση από τους κλάδους όπου κυριαρχούν οι μεγάλες μονάδες παραγωγής, όπως είναι η υφαντουργία, η βιομηχανία καπνού, η χημική βιομηχανία και η βιομηχανία χαρτιού. Πρόκειται για ζήτηση ανειδίκευτου εργατικού δυναμικού, άμεσα παραγωγικού, που αμειβεται με την είσοδό του στο εργοστάσιο.⁵⁹ Από τους αφηγητές μας, σε εργοστάσιο αναγκάστηκαν να δουλέψουν κορίτσια από οικογένειες από τις οποίες εξέλειπε ο πατέρας ή ήταν πολυμελείς. Η δεύτερη συνιστώσα της ζήτησης για παιδική εργασία αφορά τη ζήτηση που προέρχεται από τους παραδοσιακούς κλάδους, στους οποίους κυριαρχούν τα μικρά βιοτεχνικά εργαστήρια. Πρόκειται για εργατικό δυναμικό το οποίο για να μπορέσει να καταστεί παραγωγικό στο πλαίσιο της συγκεκριμένης τεχνικής οργάνωσης εργασίας, έπρεπε να περάσει από μακρόχρονη περίοδο μαθητείας, στη διάρκεια της οποίας λάμβανε ως αμοιβή την εκμάθηση της τέχνης, που συμπληρωνόταν με υποτυπώδη χρηματικό μισθό και ίσως με ορισμένες παροχές σε είδος, όπως διατροφή και στέγη.⁶⁰

Τονίζεται συχνά ότι τα κορίτσια απασχολούνταν στα εργοστάσια και τα αγόρια στις μικρές βιοτεχνικές επιχειρήσεις. Το 1928 στα νηματοουργεία του Πειραιά εργάζονταν 4.000 παιδιά κάτω από τη νόμιμη ηλικία. Η εργασία των μικρών κοριτσιών εντοπίζεται σε μεγάλη έκταση στην ταπητουργία

⁵² προφορική μαρτυρία Αικατερίνης Βολονάκη(1911), ερευνήτρια Πολυξένη Αγορογιάννη, κωδικός αρχείου MA 127.

⁵³ προφορική μαρτυρία Αλεξάνδρας Κεδίκογλου(1915), ερευνήτρια Άννα Μωυσίδου, 10/3/1998,κωδικός αρχείου MA 198.

⁵⁴ προφορική μαρτυρία Αθανάσιου Στρατάκη(1910), ερευνήτριες Αθηνά Μήλιου και Αναστασία Μητσοπούλου,31/5/1996.

⁵⁵ προφορική μαρτυρία Αντώνιου Μάστακα(1915), ερευνήτρια Γιώτα Μαρία, 8/9/1997, κωδικός αρχείου MA 173.

⁵⁶ Παπαστεφανάκη, ό.π., 97.

⁵⁷ Λιάκος, ό.π., 291.

⁵⁸ Στο ίδιο, 286-287.

⁵⁹ Ρηγίνος, ό.π., 40-41.

⁶⁰ Στο ίδιο, 41.

μετά το 1922, στα εργαστήρια ραφής και στα καπελάδικα, καθώς και στις οικιακές υπηρεσίες. Στις μορφές παιδικής εργασίας θα πρέπει να περιλάβουμε τους πλανόδιους μικροπωλητές, τους λαχειοπώλες και τα ευκαιριακά επαγγέλματα του καλοκαιριού.⁶¹ Συχνά η παιδική εργασία είχε και μια εποχική διάσταση. Όπως σημειώνουν οι εκθέσεις των επιθεωρητών εργασίας, πολλοί μαθητές και μαθήτριες του δημοτικού απασχολούνταν κατά την περίοδο των καλοκαιρινών διακοπών σε κυτιοποιεία, κεραμοποιεία και άλλα μικροεργαστήρια. Αυτά «εργάζονται ως επί το πλείστον εις τα εργαστήρια του πατρός των ή εν γένει της οικογενείας του, από της διακοπής μέχρι της ενάρξεως των σχολείων».⁶²

Ωστόσο, η παιδική εργασία δεν συνεπάγεται πάντοτε απομάκρυνση από την οικογενειακή εστία, όπως συμβαίνει στην περίπτωση της εργασίας στο οικογενειακό εργαστήρι. Αλλά και οι οικιακοί υπηρέτες και οι υπηρέτριες, οι ψυχοκόρες και τα ψυχοπαίδια αποτελούν μια άλλη μορφή εκμετάλλευσης παιδιών. Επίσης, η ενασχόληση των παιδιών με δουλειές του σπιτιού για να μπορέσουν οι γονείς να εργαστούν πρέπει να συνυπολογιστεί ως παιδική εργασία. Πρόκειται και για την ανατροφή των μικρότερων παιδιών από τη μεγαλύτερη αδερφή, η οποία μένει έτσι αγράμματη, αυξάνοντας το ποσοστό του αναλφάβητου γυναικείου πληθυσμού. Τέλος, δεν πρέπει να παραλείψουμε όλες εκείνες τις συμπληρωματικές εργασίες που αποσκοπούν στην επιβίωση της οικογένειας, τη συμμετοχή στην εργασία που παίρνουν οι μανάδες στο σπίτι(μπουγάδα, ράψιμο κλπ.).⁶³

Συχνά, τα παιδιά βρίσκονται από μικρή ηλικία στους χώρους εργασίας, καθώς οι ελλείψεις παιδικών σταθμών στη γειτονιά ή στο εργοστάσιο ανάγκαζαν τις εργάτριες να παίρνουν μαζί τα μικρά παιδιά τους, δίπλα στα μηχανήματα, ώστε να τα προσέχουν και συγχρόνως να τις βοηθούν. Από την τακτική αυτή ευνοούνταν και οι εργοδότες οι οποίοι έτσι εξασφάλιζαν δωρεάν μάλιστα επιπλέον ανειδίκευτο εργατικό δυναμικό.⁶⁴ Έτσι, για παράδειγμα στα υφαντουργεία η ομάδα εργασίας συμπληρωνόταν από δύο ή τρία παιδιά: «Τα παιδιά άμα φθάσουν το 10^ο ή 12^ο έτος της ηλικίας των οδηγούνται εις το εργοστάσιον όπως εργασθώσι πλησίον της μητρός των εις ελαφρότατας εργασίας». Οι ελαφρότατες εργασίες ήταν η συλλογή και μεταφορά των μασουριών έτοιμης κλωστής από τα μηχανήματα και ο εφοδιασμός τους με νέα μασούρια.⁶⁵ Από τους αφηγητές μας η Κατίνα Βολονάκη που βγήκε στον κόσμο της εργασίας από 8 χρονών ξεκίνησε κάνοντας τα ψώνια σε ένα εργοστάσιο παρασκευής μπισκότων: «*A: ένα εργοστάσιο, μπισκότα, πήγα εκεί πέρα, και με είχανε να με στέλνουν να πάω να τους ψωνίζω. E: α, κοριτσάκι, γιατί ήσασταν πολύ μικρή. A: γιατί για δουλειά να προσφέρω δεν μπορούσα, μικρή ήμουνα. Ναι.*»⁶⁶.

Τα παιδιά αποτελούσαν τμήμα του εργατικού πληθυσμού, αλλά ενσωματωμένο στους ενηλίκους με μια διττή, αμφίσημη σχέση: αφενός ως παιδιά, δηλαδή ηλικιακά κατώτερα και αφετέρου ως ανταγωνιστές. Η δωρεάν εργασία ή η πολύ χαμηλή αμοιβή των παιδιών τα έθετε σε θέση εξαιρετικά ανταγωνιστική, ιδιαίτερα έναντι των ανειδίκευτων ενήλικων εργατών.⁶⁷ Όταν επρόκειτο για ένα κομμάτι ψωμί ο ανταγωνισμός γινόταν θανάσιμος και έφτανε μέχρι και στη σκέψη απαλλαγής από τους ανεπιθύμητους ανταγωνιστές, όπως μας διηγείται ο Αντώνιος Μάστακας: «*Πηγαίναμε και μαζεύαμε σιδεράκια κι έτσι για να τα πουλήσουμε, να ζήσουμε. Και με κοπανάει ένας μπάσταρδος μες στο σπίτι μια εδώ, κόντεψε να με σκοτώσει.*»⁶⁸. Πολλά προσφυγόπουλα ξεκίνησαν τη σταδιοδρομία τους ως πλανόδιοι πωλητές. Ήταν η πιο πρόχειρη λύση επιβίωσης και αυτή στην οποία κατέφυγαν πολλά αγόρια, όπως και ο αδερφός του που πουλούσε τσιγάρα. Ο Γεώργιος Μάλαμας έκανε τον πραματευτή στα χωριά γύρω από τη Θεσσαλονίκη: «*Όταν ο αδερφός μου ο μεγάλος κατέβαινε στη Θεσσαλονίκη, εγώ τότες έπαιρνα το κάρο και πήγαινα στα χωριά και πουλούσα τα δαντέλες, κορδέλες, κεντήματα.....κάλτσες, καλτσοδέτες...βλέπεις στους παππούδες χρόνια, φανέλες, να πούμε,*

⁶¹ Λιάκος, ό.π., 291.

⁶² Ρηγίνος, ό.π., 43.

⁶³ Λιάκος, ό.π., 276-277.

⁶⁴ Φουντανόπουλος, ό.π., 115.

⁶⁵ Στο ίδιο, 119-120.

⁶⁶ προφορική μαρτυρία Αικατερίνης Βολονάκη(1911), ερευνήτρια Πολυξένη Αγορογιάννη, κωδικός αρχείου ΜΑ 127.

⁶⁷ Πέτρος Πιζάνιας, Οι φτωχοί των πόλεων: η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το Μεσοπόλεμο, Αθήνα, Θεμέλιο, 1993, 34.

⁶⁸ προφορική μαρτυρία Αντώνιου Μάστακα(1915), ερευνήτρια Γιώτα Μαρία, 8/9/1997, κωδικός αρχείου ΜΑ 173.

«Πραγματευτήήήής» με το κουδούνι, να πούμε»⁶⁹. Ο Αριστοτέλης Ροδίτης πουλούσε κουλούρια⁷⁰ και ο Ιωάννης Χατζηϊωάννης ήταν γυρολόγος⁷¹.

Ακόμα κι όταν δεν ήταν αυτοαπασχολούμενα, αλλά δούλευαν σε κάποιο εργαστήριο ή εργοστάσιο τις περισσότερες φορές τα παιδιά ήταν ανασφάλιστα και οι εργοδότες ξέφευγαν από τους ελέγχους των επιθεωρητών με τεχνάσματα, όπως αυτό που μας περιγράφει η Κατίνα Βολονάκη: «Α: όπως βάζουμε τώρα τα σήματα, τέτοια δεν είχε. Και μας έλεγε το αφεντικό άμα θα 'ρθει ορισμένες ήμασταν αυτές. Ε: ναι. Α: άμα θα 'ρθουν απ' την εφορία ξέρω 'γω ποιοι που ερχόντουσαν Ε: ναι. Α: με συγχωρείτε μας έστελναν να πάμε στην τουαλέτα. Ε: ναι. Α: πηγαίναμε εκεί καθόμαστανε, ώσπου να φύγουμε, για να βγούμε. Ε: γιατί δε σας, δεν είχατε ασφάλεια. Δε μας βάζανε ασφάλεια και αυτά.»⁷² Έτσι σύμφωνα με την άποψη των εργατικών συνδικάτων η οποία υιοθετήθηκε και από την Πολιτεία, τα παιδιά και οι γυναίκες αποτελούσαν σοβαρή απειλή για την απασχόληση των ενήλικων ανδρών. Βέβαια, η πραγματική αιτία της ανεργίας των ενηλίκων ήταν ο εκμηχανισμός της παραγωγής, γεγονός που επέτρεπε την αντικατάστασή τους από ανειδίκευτη εργατική δύναμη, η οποία αποτελείτο κατά βάση από παιδιά και γυναίκες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούσε η εισαγωγή σιγαροποιητικών μηχανών στη βιομηχανία καπνού.⁷³ Η αμοιβή με βάση την απόδοση και οι άνισες αποδοχές που συνεπαγόταν δίχαζαν τους εργάτες, καθιστώντας τους ανταγωνιστικούς μεταξύ τους. Η συγκρότηση της συλλογικότητας στον χώρο του εργοστασίου και η ένταξη των εργατών σ' αυτήν που θα τους εξασφάλιζε έναν διεκδικητικό λόγο σχετικά με το ύψος των μισθών ή τις συνθήκες εργασίας ήταν δύσκολη.⁷⁴

Οι επιθεωρητές εργασίας επισημαίνουν πως οι γονείς έστελναν νωρίτερα τα κορίτσια στη δουλειά απ' ό,τι τα αγόρια. Ενδεικτική της μικρής ηλικίας των εργατριών είναι η αναφορά της πληροφορήτριας Γεωργίας Κόκκινου: «Οι αδερφές μ' πήγαιναν στην δουλειά οι καημένες, δεν φτάναν να δουλέψουν τις βάνανε κάσες από κάτου να πατήσουν, και δουλεύαν σε ένα εργοστάσιο, το τσουβαλάδικο, «Τοτόρες» λεγόταν, Εβραίος ήτανε. Και πήγαιναν και δουλεύαν τα κορίτσια τα δυο, τα μεγάλα, η μια ήταν δώδεκα χρονώ, η άλλη δεκατρία πόσα ήτανε...»⁷⁵. Το 1930 εργάζονταν στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία 27.220 αγόρια και 17.415 κορίτσια κάτω των 18 χρονών. Το ποσοστό συμμετοχής των παιδιών και των νεαρών ατόμων στο σύνολο των εργαζομένων έφτανε το 30% σημειώνοντας αύξηση τεσσάρων ποσοστιαίων μονάδων σε σύγκριση με το 1920. Στην πραγματικότητα, όμως, τα ποσοτικά μεγέθη πρέπει να ήταν πολύ μεγαλύτερα, αν λάβουμε υπόψη ότι κατά την περίοδο 1920-1930 δημιουργήθηκε πλήθος μικρών οικογενειακών βιοτεχνιών από τους πρόσφυγες της Μ.Ασίας. Σύμφωνα με τα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία, ο αριθμός των εργαζόμενων αγοριών αυξήθηκε κατά 66% και των κοριτσιών κατά 101% σε σύγκριση πάντα με το 1920. Τα αγόρια κατανέμονται ανάμεσα στη βιομηχανία δέρματος, τη μηχανουργία, τη βιομηχανία ξύλου, τις οικοδομικές κατασκευές και τη βιομηχανία τροφίμων. Τα στοιχεία της απογραφής του 1930 εμφανίζουν αύξηση του βαθμού της προλεταριοποίησης των κοριτσιών, με το μεγαλύτερο ποσοστό των κοριτσιών(42%) να απασχολείται στην υφαντουργία, τη βιομηχανία ενδυμάτων, τη βιομηχανία καπνού και τη βιομηχανία χαρτιού.⁷⁶

Πολλές φορές η είσοδος στην εργασία ξεκινούσε στον οικιακό χώρο με κατ' αποκοπήν εργασία και στη συνέχεια κατέχοντας τα μυστικά της τέχνης τα παιδιά συνέχιζαν την εργασία στον οργανωμένο και μηχανοποιημένο χώρο του εργοστασίου. Στην περίπτωση της Ευτέρπης Τσουβαλά, αφού η «σταδιοδρομία» της στα ξένα σπίτια πρόσκοπτε σε εμπόδια, η εντεκάχρονη Ευτέρπη άρχισε να δουλεύει στην επεξεργασία του μεταξιού με το χέρι μέσα στους θαλάμους. Αργότερα, στην ηλικία

⁶⁹ προφορική μαρτυρία Γεωργίου Μάλαμα(1913), ερευνητής Θεοδόσης Τσιρώνης, 18/04/1997, κωδικός αρχείου MA 83.

⁷⁰ προφορική μαρτυρία Αριστοτέλη Ροδίτη(1910), ερευνήτρια Κατερίνα Ανδριανάκη, 24/6/1996, κωδικός αρχείου MA 59.

⁷¹ προφορική μαρτυρία Ιωάννη Χατζηϊωάννης(1913), ερευνήτριες Μήλιου Αθηνά και Μητσοπούλου Αναστασία, κωδικός αρχείου MA 26.

⁷² προφορική μαρτυρία Αικατερίνης Βολονάκη(1911), ερευνήτρια Πολυξένη Αγορογιάννη, κωδικός αρχείου MA 127.

⁷³ Ρηγίνος, ό.π., 93-94.

⁷⁴ Παπαστεφανάκη, ό.π., 258.

⁷⁵ προφορική μαρτυρία Γεωργίας Κόκκινου – Τσαούσογλου(1919), ερευνήτρια Γιώτα Μαρία , 9/9/1997, κωδικός αρχείου MA 172.

⁷⁶ Ρηγίνος,ό.π.,62.

των δεκαέξι αφού είχε ήδη εξοικειωθεί με την νηματουργία και ίσως μέσω των διασυνδέσεων με άλλες εργάτριες ή τον ίδιο τον εργοδότη της βρήκε δουλειά σε μεταξουργείο στη δυτική πλευρά της πόλης, όπου βρισκόταν και ο συνοικισμός της Σταυρούπολης, όπου κατοικούσε η οικογένεια: «*E: Τελικά εργάστηκες σε κάποια άλλη δουλειά ή όχι; A: E, πώς δεν εργάστηκα, σε μετάξια εργάστηκα, μετά έφτασα σε αυτό, βέβαια εργάστηκα. E, στρίβαν πάλι θαλάμοι, στρίβαμε μετάξι. E: Σε τι ηλικία άρχισες να δουλεύεις στο μετάξι; Πόσο χρονών ήσουνα τότε; A: Μικρή ήμουνα. Εννιά χρονώ ήρθα, αν ήμουνα έντεκα δώδεκα χρονώ..., μπήκα σε δουλειές. Απ' εκεί κι ύστερα μπήκα σε δουλειές. Ύστερα δούλεψα σε μεταξουργείο - μεγάλη κοπέλα δούλεψα στο μεταξουργείο ήμουνα... E: Μεταξουργείο, πού ήτανε το μεταξουργείο; A: Τοο..., εε, στα σφαγεία. Είχε τις..., μεταξουργείο από με μηχανές, ναι δούλενα εκεί στα υφαντήρια. E: Εκεί, τότε άρχισες να δουλεύεις στο μεταξουργείο κυρία Ευτέρπη, θυμάσαι; A: Στα υφαντήρια. Eεε, ξέρω 'γω; ήμουν 16- 17 χρονώ; E: Μέχρι τότε δούλευες με το μετάξι μέσα στους θαλάμους; Ναι, πριν τα μεταξουργεία. A: Στους θαλάμους εδώ, στους θαλάμ' εδώ πριν να πάω εκεί πέρα στην υφαντουργεία. Πριν να πάω εγώ εκεί στη δουλειά και αυτά, δούλενα εδώ πέρα σε μετάξια, είχαν τα τσιλέδες και πιάναμε με βίδα και μαζεύαμε μετάξι. Οπότε τα βάζαν σε καρούλια και τα χιτώνανε. Τ' απλώνουνε, κάνανε τα κορδόνια, κορδονέτα που λένε, αυτά όλα, τα στρίβανε, τ' άλλα όλα με το χέρι, έτσι, όχι με μηχανή. E: Ποιος σας πλήρωνε εσάς γι' αυτή την δουλειά; A: E, αυτός που τα είχε. Αυτός που είχε αυτή τη δουλειά...»⁷⁷*

Οι εντατικοί ρυθμοί εργασίας και η λεπτοδουλειά που απαιτούνταν σε ορισμένα επαγγέλματα προκαλούσαν άγχος. Η Κατίνα Βολονάκη που εργαζόταν σε καπνομάγαζα μας πληροφορεί και για το χώρο εργασίας και για το άγχος και για το μισθό: «*A: χωρίζαμε τα φύλλα το πρώτο, δεύτερο, τρίτο. Τα παίρναμε πακέτα, πακέτα και τα καθαρίζαμε αυτά. E: εκεί ήσασταν πολλά άτομα που δουλεύατε; A: ε, εκεί πάρα πολλά, ένα σαλόνι από 'δω πέρα... E: όλο κορίτσια ήσασταν κυρία Κατίνα; A: ε, παντρεμένες, χήρες, λεύτερες; E: και τι ώρα αρχίζατε τη δουλειά, τι ώρα τελειώνατε; A: τότε ήτανε ό,τι ώρα να 'ναι. E: ό,τι ώρα τελειώνατε. A: δεν είχαμε. E: ό,τι ώρα τέλειωνε η δουλειά; A: όπως έχουν τώρα οχτώ ωρών, όχι! Ό,τι ώρα 7 πηγαίναμε, 6 πηγαίναμε, το βράδυ ό,τι ώρα να 'ναι μας σχολούσανε, δεν είχαμε... E: μμ. τι μισθό σας έδιναν εκεί κυρία Κατίνα; A: ε, εκεί λίγα πράγματα, πολύ λίγα. [...] A: μετά πήγα πάλι στο Βαρδάρη. E, εκείνα, τα χωρίζαν και κάναν κι όσα βγάζαν, τα ζύγισαν, μας έδιναν αναλογως, πόσο καλό (δυσνόητο) βγάζαμε. Τι να βγει τώρα αυτά μαλακά πράματα, ψιλά. E, εκείνα κάτσαμε, τα χωρίζαμε, θέλεις αυτοί (πιθανόν) ξανά πάλι τα μεταχειριζόντουσαν. E: και πώς σας πλήρωναν; ανάλογα με πόσα σκοινιά βγάζαν; A: πόσα θα βγάλουμε. E: πολύ κουραστικό δεν είναι κι αυτό; A: α, αυτό κουραστικό και αγωνία, α, α, να κάνεις, να κάνεις και να μην αυτόσεις... (γελάει)»⁷⁸*

Στα βιοτεχνικά εργαστήρια τα κορίτσια στη διάρκεια της μαθητείας τους δεν πληρώνονταν ή έπαιρναν ένα πολύ μικρό χρηματικό ποσό. Για το λόγο αυτό είχαν ως αποκλειστική επιδίωξη την όσο το δυνατόν ταχύτερη εκμάθηση της τέχνης. Η μαθητεία στα εργαστήρια ραφής γυναικείων φορεμάτων διαρκούσε συνήθως τέσσερα έως έξι χρόνια και στα εργαστήρια κατασκευής γυναικείων «πίλων» τρία έως πέντε χρόνια.⁷⁹ Ένας από τους αφηγητές μας, ο Ιωάννης Ιωαννίδης, μας πληροφορεί για τα χαμηλά μεροκάματα των μαθητευόμενων κοριτσιών: «*Εκεί, η αδερφή μου η καημένη πήγαινε... μεροκάματο στο ομπρελάδικα. Ένα ψωμί δεν έπαιρνε ένα μεροκάματο.*»

Οι ώρες εργασίας των ανηλίκων εργατών δεν διέφεραν από εκείνες των ενηλίκων συναδέλφων τους, παρά τις ειδικές ρυθμίσεις που επέβαλαν οι νόμοι του 1911 σχετικά με την εργασία των γυναικών και των ανηλίκων.⁸⁰ Το ωράριο παραβιαζόταν σε όλα σχεδόν τα βιοτεχνικά εργαστήρια και ιδιαίτερα στα εργαστήρια ραφής ανδρικών και γυναικείων ενδυμάτων. Ειδικότερα κατά τις μέρες των εορτών, λόγω της αυξημένης ζήτησης, το ωράριο ουσιαστικά έπαυε να ισχύει. Έτσι, κορίτσια ηλικίας 12-16 χρονών υποχρεώνονταν από τις μοδίστρες-εργοδούτριες τους να εργάζονται επί 16 συνεχείς ώρες.⁸¹ Ειδικά στη Μακεδονία, όπου οι έλεγχοι των επιθεωρητών εργασίας ήταν σπανιότεροι, οι νόμοι περί ωραρίου καταπατούνταν συνεχώς: «*Οι εργατικοί νόμοι και ιδίως οι περί ωρών εργασίας και ηλικίας των εργαζομένων είναι εντελώς άγνωστοι και εις την Μακεδονίαν, μη εξαιρουμένης και*

⁷⁷ προφορική συνέντευξη Ευτέρπης Μακράκη – Τσουβαλά(1915), ερευνητής Θεοδόσης Τσιρώνης, 23/10/1997, κωδικός αρχείου MA 175.

⁷⁸ προφορική μαρτυρία Αικατερίνης Βολονάκη(1911), ερευνήτρια Πολυξένη Αγορογιάννη, κωδικός αρχείου MA 127.

⁷⁹ Ρηγίνος, ό.π., 71.

⁸⁰ Στο ίδιο, 86.

⁸¹ Στο ίδιο, 87.

αυτής της Θεσσαλονίκης»⁸² Η εντατική δουλειά για την αύξηση του μεροκάματου αποτελεί κοινό τόπο, όπως φαίνεται και στο φύλλο της 7^{ης} Δεκεμβρίου 1933 του *Ριζοσπάστη*: «Για να πάρεις 25 δραχμές μεροκάματο με αποκοπή πρέπει να μη σηκώσεις κεφάλι, κι όταν πρόκειται να φας πρέπει με το χέρι να κρατάς το ξεροκόμματο και με το άλλο να δουλεύεις».⁸³ Όπως μας πληροφορεί η Δέσποινα Ζαμπέτογλου: «Μεροκάματο έπαιρνα καλό, 38 δραχμές. Πολύ σκληρά όμως. Δουλεύαμε 10 ώρες, 11...»⁸⁴.

Το εξαντλητικό ωράριο εργασίας επιβαρυνόταν ακόμη περισσότερο από το χρόνο που χρειαζόταν ο εργάτης ή η εργάτρια για να μεταβεί από το χώρο διαμονής στο χώρο εργασίας. Οι περισσότερες από τις εργάτριες υφαντουργίας κατοικούσαν σε μεγάλη απόσταση από τα εργοστάσια και συνεπώς ήταν αναγκασμένες να ξεκινούν από τα σπίτια τους στις 5.00 π.μ. και να επιστρέφουν το βράδυ. Και βέβαια όπου δεν υπήρχε συγκοινωνία οι εργάτριες πήγαιναν στην εργασία τους με τα πόδια.⁸⁵ Όπως μας πληροφορεί και πάλι η Δέσποινα Ζαμπέτογλου: «πηγαίναμε όμως στην Τούμπα και δουλεύαμε και ποδαρόδρομο. Από δω(Καλαμαριά) στην Τούμπα, στον Άγιο Θεράποντα, πιο πάνω από τον Άγιο Θεράποντα. Έξι κορίτσια πηγαίναμε ως εδώ. Πρωί, πρωί σηκωνόμαστε και με τα πόδια, τα πόδια ερχόμαστε»⁸⁶.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: Εργαζόμενο παιδί και οικογενειακές στρατηγικές

4.1 Οικογενειακή δομή, απασχόληση και επιβίωση

Η μεγάλη πλειονότητα των προσφύγων με αμιγή αστική προέλευση και εν πολλοίς αστική εγκατάσταση στην Ελλάδα ανήκαν επαγγελματικά και συνεπώς κοινωνικά στα χαμηλά ή φτωχά κοινωνικά στρώματα. Σε αυτά δηλαδή που ο κανόνας για την επιβίωση ήταν οι πολλαπλές παράλληλες δραστηριότητες ή κάποιος συνδυασμός τους, κατανεμημένες σε όλα τα μέλη της οικογένειας.⁸⁷ Ο δρόμος της εργασίας ήταν μια αλυσίδα από παρεμφερείς εργασίες που ξεκινούσαν από τις κατώτερες θέσεις του γυρολόγου και του ανειδίκευτου εργάτη και κατέληγαν σε ιδιόκτητες επιχειρήσεις ή έστω σε κάποια πιο μόνιμη και εξειδικευμένη απασχόληση.

Για παράδειγμα, πολλοί ξεκίνησαν να εργάζονται στην ξυλεία που είχε ζήτηση λόγω της ανοικοδόμησης μετά την πυρκαγιά του '17 και της δημιουργίας των προσφυγικών συνοικισμών. Ενδεικτικά, στην οικογένεια του Αριστοτέλη Ροδίτη ο πατέρας και τα δυο μεγάλα αγόρια δούλευαν στην ξυλεία. Αργότερα, αγόρασαν ένα καϊκι κι ένα οικόπεδο και μετέφεραν χαλίκι από την Επανομή για τις οικοδομές του πατέρα, κάτι που σημαίνει ότι ο τελευταίος προήχθη σε εργολάβο. Στην οικογένεια του Αντώνιου Μάστακα ο πατέρας δούλευε στο μακαρά κατά την κατασκευή του συνοικισμού κοντά στο Αλιάνς και ο γιος δούλεψε στην ξυλεία από 12-13 ετών. Στην οικογένεια του Αθανάσιου Στρατάκη ο πατέρας δούλευε σε μια Ισραηλιτική Εταιρεία εισαγωγής ρουμανικής ξυλείας και ο γιος ξεκίνησε βγάζοντας δέματα από τα απομεινάρια της ξυλείας π.χ. σανίδια.

Όσοι ήταν μορφωμένοι και πίσω στην πατρίδα ήταν υπάλληλοι ή είχαν δική τους επιχείρηση προσπάθησαν να βρουν ίδιου τύπου απασχόληση. Ο πατέρας της Ελένης Χρήστου, ο οποίος ήταν μορφωμένος όπως τονίζει που ασχολούνταν όμως κυρίως με τη γεωργία και είχε 1.800 λίφδεντρα, εργάστηκε ως ταμίας σε φούρνο από το 1936 και με τα χρήματα που συγκέντρωσε άνοιξε δικό του περίπτερο στο Βαρδάρη⁸⁸. Ο πατέρας της Μαριάνθης Γιοβανάκη που διατηρούσε δώροφο παντοπωλείο στη Μενεμένη της Σμύρνης άνοιξε φούρνο συνεταιρικά στην Άμφισσα και έπειτα δικό του φούρνο στη Θεσσαλονίκη στην περιοχή του Διοικητηρίου σε μια «παραγκίτσα», όπως μας λέει⁸⁹. Ο πατέρας της Αθανασίας Στεργιάδου άνοιξε μακαλικό και καφενείο στην Καλαμαριά⁹⁰.

⁸² Φουντανόπουλος, ό.π., 80.

⁸³ Παπαστεφανάκη, ό.π., 255.

⁸⁴ προφορική μαρτυρία Δέσποινας Ζαμπέτογλου – Καραθανάση(1911), ερευνήτρια Αγορογιάννη Πολυξένη, κωδικός αρχείου ΜΑ 128.

⁸⁵ Ρηγίνος, ό.π., 88.

⁸⁶ προφορική μαρτυρία Δέσποινας Ζαμπέτογλου – Καραθανάση(1911), ερευνήτρια Αγορογιάννη Πολυξένη, κωδικός αρχείου ΜΑ 128.

⁸⁷ Πιζάνιας, ό.π., 126-127.

⁸⁸ προφορική μαρτυρία Ελένης Χρήστου(1909), ερευνήτρια Τολουδή Φωτεινή, 28/5/1996, κωδικός αρχείου ΜΑ 18.

⁸⁹ προφορική μαρτυρία Μαριάνθη Γιοβανάκη – Νικολαΐδου(1900), ερευνήτριες Ανδριανάκη Αικατερίνη και

Κάποιοι ασχολήθηκαν με γεωργικές εργασίες όπως στην πατρίδα, αλλά με αντιστροφή των ρόλων, εφόσον από ιδιοκτήτες που απασχολούσαν εργάτες στα χωράφια τους έγιναν οι ίδιοι αγρεργάτες σε ξένα κτήματα. Ο πατέρας της Ευτέρπης Τσουβαλά εργάστηκε ως εργάτης σε χωράφια και μπαξέδες και όταν γέρασε ως φύλακας οικοδομών⁹¹. Άλλοι όπως στην πατρίδα έτσι και στη Θεσσαλονίκη είχαν ημιαγροτική απασχόληση, καθώς συνδύαζαν τις γεωργικές εργασίες με τη λειτουργία κάποιου καταστήματος. Ο πατέρας της Γεωργίας Κόκκινου στη Μενεμένη είχε μανάβικο αλλά και 16 στρέμματα αμπέλι και στη Θεσσαλονίκη εργάστηκε σε αυγοπωλείο και πήρε ως αποζημίωση 12 στρέμματα σχεδόν χέρσα⁹².

Για τον Λιάκο, οι άνθρωποι αυτοί σχηματίζουν μια κοινωνική κατηγορία χωρίς όνομα, στελεχώνουν τα μικρά εργαστήρια και τη βιοτεχνία, το λιανικό και το πλανόδιο εμπόριο, είναι οι εργαζόμενοι δι' εαυτόν, οι εποχικοί και οι ημερομίσθιοι εργάτες και οι γυναίκες που παίρνουν δουλειά στο σπίτι. Ανήκουν σε ένα κοινό κοινωνικό μόρφωμα, με συστατικές μονάδες όχι τις επιχειρήσεις, αλλά τις οικογένειες οι οποίες συγκεντρώνουν εισοδήματα από περισσότερες από μια από αυτές τις δραστηριότητες. Η διαβάθμισή τους εντοπίζεται στα επίπεδα των οικογενειακών εισοδημάτων, της κατοικίας και της κατανάλωσης.⁹³ Βέβαια, η πραγματική αγοραστική αξία των ημερομισθίων, ιδίως σε περιόδους καλπάζοντος πληθωρισμού δεν αποτελεί επαρκές κριτήριο ευημερίας, διότι τα ημερομίσθια δεν πληροφορούν για την ποιότητα των αγαθών που αγοράζονται, για τις ανάγκες και το μέγεθος της εργατικής οικογένειας, για την υποαπασχόληση και την ανεργία των μελών της ή για τα συμπληρωματικά εισοδήματα που εισρέουν στο νοικοκυριό.⁹⁴

Όπως το θέτει ο Πιζάνιας, οι άνθρωποι αυτοί ήταν «έτοιμοι να μετακινηθούν προς οποιαδήποτε κατεύθυνση, με οποιουδήποτε όρους, διαθέσιμοι για οποιαδήποτε δουλειά.»⁹⁵ Το 1922 δημοσιεύτηκε η εξής ανακοίνωση της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας: «Ανακοινούται ότι εν τω ολίγω έξωθι της Θεσσαλονίκης συνοικισμώ Καλαμαριάς, ούτινος ο πληθυσμός ανέρχεται εις 5.500 ψυχές υπάρχουν εργάτες πρόσφυγες, κατά το πλείστον Πόντιοι, μη δυνάμενοι να εξεύρωσιν εκεί εργασία και πρόθυμοι ως εκ τούτου να έλθωσιν εις Πειραιά ή Αθήνας ή να μεταβώσιν εις άλλας πόλεις της Ελλάδος όπως αναλάβωσιν εργασία εις εργοστάσια ή και εκτός τούτων επί ημερομισθίω συμφέροντι εις τους εργοδότης.»⁹⁶ Τα Γραφεία Εποικισμού προσπαθούσαν να αναχαιτίσουν αυτή την κινητικότητα λαμβάνοντας αυστηρά μέτρα εναντίον των προσφύγων που «μετακινούνταν αυθαιρέτως»: «Την αυστηρότητα ταύτην δεικνύει ο Εποικισμός διότι μεταξύ των προσφύγων επιφυλάσσεται ο πειρασμός να φεύγουν ομαδικώς είτε ατομικώς εκ του τόπου της εγκαταστάσεώς των. Τα μέτρα διετάχθησαν προς αποφυγήν κρίσεως εργασίας και στεγάσεως και προς καταπολέμησιν των διαφόρων ασθενειών.»⁹⁷

Πρέπει να σημειώσουμε ότι το 20% των προσφυγικών οικογενειών πανελλαδικά ήταν ορφανές από πατέρα, επικεφαλής ήταν γυναίκες, λίγες από τις οποίες καταγράφονταν στις στατιστικές ως απασχολούμενες. Οι υπόλοιπες κέρδιζαν το ψωμί τους ως καθαρίστριες ή πλύστρες, ή με άλλες περιστασιακές δουλειές. Αλλά και από τα νοικοκυριά με επικεφαλής άντρες, το 10% ήταν άνεργοι και το 2% ανάπηροι.⁹⁸ Ακόμα κι αν δεν ήταν άνεργοι, το επαγγελματικό προφίλ τους ήταν εξαιρετικά πολυεδρικό: α) ένας σχετικά σταθερός επαγγελματικός χώρος β) ποικίλες μικροδουλειές που προστίθενται και γ) εντελώς ευκαιριακές ή εποχικές δουλειές.⁹⁹ Τα εισοδήματα των εργαζομένων

Μαρία Δρίμτζια, 26/05/1996, κωδικός αρχείου MA 58.

⁹⁰ προφορική μαρτυρία Αθανασίας Στεργιάδου(1914), ερευνήτρια Κατερίνα Ανδριανάκη, 25/6/1996, κωδικός αρχείου MA 61.

⁹¹ προφορική συνέντευξη Ευτέρπης Μακράκη – Τσουβαλά(1915), ερευνητής Θεοδόσης Τσιρώνης, 23/10/1997, κωδικός αρχείου MA 175.

⁹² προφορική μαρτυρία Γεωργίας Κόκκινου – Τσαούσογλου(1919), ερευνήτρια Γιώτα Μαρία , 9/9/1997, κωδικός αρχείου MA 172.

⁹³ Λιάκος, ό.π., 79.

⁹⁴ Παπαστεφανάκη, ό.π., 274-275.

⁹⁵ Πιζάνιας, ό.π., 141.

⁹⁶ Λιάκος, ό.π., 45.

⁹⁷ Φουντανόπουλος, ό.π.,91.

⁹⁸ Λιάκος, ό.π., 46.

⁹⁹ Πιζάνιας, ό.π., 110-111.

επηρεάζονται και προσδιορίζονται από το μέγεθος και τη σύνθεση των εργατικών οικογενειών, από τις αλλαγές στα επίπεδα απασχόλησης, από την εκάστοτε διαφορετική συμμετοχή ανδρών, γυναικών και παιδιών στη μισθωτή εργασία, από συμπληρωματικά-συχνά εκτός αγοράς- εισοδήματα που εισρέουν στο νοικοκυριό. Σε περιόδους ύφεσης και περικοπής των μισθών, οι συνθήκες διαβίωσης των εργατικών οικογενειών χειροτέρευαν αισθητά.¹⁰⁰

Σε κάθε περίπτωση, οι περισσότερες οικογένειες δεν μπορούσαν να καλύψουν τα έξοδα διαβίωσης με την αμοιβή της εργασίας τους ή τα κάλυπταν οριακά. Όπως λέει ο Αριστοτέλης Ροδίτης, ένας από τους αφηγητές μας: «Ήταν μεροδούλι, μεροφάι, αυτό ήτανε, άμα αρρωστούσε κανένας και δεν πήγαινε στη δουλειά, δυσκολευόμασταν.»¹⁰¹. Η οικογένεια μπορούσε να καλύπτει τη διαφορά αυτή με ποικίλους συνδυασμούς: με την εργασία των παιδιών, καταφεύγοντας στους πόρους που προέρχονταν από τους οικογενειακούς δεσμούς, σε δεύτερο επάγγελμα πλανόδιο ή ευκαιριακό, καταναλώνοντας σε μια δευτερεύουσα αγορά στις πόλεις και βεβαίως με τον υποσιτισμό.¹⁰² Η πείνα ήταν καθημερινό φαινόμενο, στο οποίο συμφωνούν οι περισσότεροι αφηγητές μας και όπως παραστατικά το θέτει ένας από αυτούς, ο Αντώνης Μάντακας: «Ωωω! Πείνα! Δεν είχε τίποτα να φας». Οι περισσότερες οικογένειες αναγκάζονταν να ψωνίζουν με χρέος στο μπακαλοτέφτερο που ξεπληρώνονταν μόλις έπαιρναν το μισθό τους, συνήθως κάθε εβδομάδα, όπως έκαναν η Κατίνα Βολονάκη: «Παίρναμε, απ' τον μπακάλη, βερεσέ, δεν ξέρω τι, κάθε βδομάδα πληρώναμε έτσι.»¹⁰³ και η Ευτέρπη Τσουβαλά: «Όταν θα να πληρωθεί στη βδομάδα, άρχισαμε και μεις αυτό το διάστημα, μεγάλωσαμε, μπήκαμε σε δουλειές. Δουλεύαμε. Άλλοι σε μεταξουργείο, άλλοι σε αυτό, περίμενε, έφερναμε τα λεφτά, τα δίναμε στα χέρια του, λογάριαζε, ξεπλέρωναμε το μπακάλη. Τώρα τι να πάρει η μανούλα μου. Πήγαινε έπαιρνε ένα τέταρτο τυρί, δηλαδή μπορώ να σ' πω ότι από την πατρίδα μας δεν την ήβραμε πείνα και τέτοια.»¹⁰⁴.

Η προσφορά της παιδικής εργασίας ή αλλιώς η απόφαση για την αναζήτηση απασχόλησης του παιδιού δεν εξαρτιόταν στις περισσότερες περιπτώσεις από το ίδιο το παιδί, αλλά διαμορφωνόταν στο πλαίσιο της οικογένειας, ανάλογα με τις ανάγκες ή τις κοινωνικές της επιδιώξεις. Η οικονομική ανέχεια της οικογένειας ήταν ο πρώτος λόγος που ανάγκαζε το παιδί να αναζητήσει εργασία. Ο δεύτερος σημαντικός λόγος που οδηγούσε το παιδί να εργαστεί εγγράφεται στο πλαίσιο των παραδοσιακών οικογενειακών στρατηγικών για την επαγγελματική αποκατάσταση των νεαρών μελών τους, σε συνδυασμό με την έλλειψη κατώτερης τεχνικής εκπαίδευσης. Οι γονείς έστελναν τα παιδιά τους στο εργαστήριο για να μάθουν μια τέχνη και να δρομολογήσουν με τον τρόπο αυτό την επαγγελματική τους αποκατάσταση.¹⁰⁵

Όπως γράφει η Μαρία Σβώλου στο άρθρο «Η ελληνίδα εργάτρια» στο φύλλο του Φεβρουαρίου 1924 του *Αγώνα της Γυναίκας*: «ο πτωχός βιοπαλαιστής, ο μη δυνάμενος να συντηρήσει τα τέκνα του ίνα περατώσουν την 5^η και 6^η του δημοτικού σχολείου, άμα φθάσουν το 12^ο έτος της ηλικίας των, αναγκάζεται ακουσίως να αναζητήσει οιονδήποτε επάγγελμα ίνα απασχολήσει αυτά».¹⁰⁶ Βέβαια, πολλές φορές τα παιδιά έψαχναν μόνα τους για εργασία, όπως μας αφηγούνται η Κατίνα Βολονάκη: «Ε: ποιος σας βοηθούσε κυρία Κατίνα να βρείτε τη δουλειά; Α: ε, μόνη μου έτρεχα κι απ' τη μια και απ' την άλλη... Ε: ναι. Α: έλεγα κι έλεγα άμα θέλουν καμιά να με παίρνετε, να με πάρουν κι εμένα κι αυτά ε και πήγαινα»¹⁰⁷, ο Αθανάσιος Στρατάκης «Και πήγα που λες εκεί πέρα, έπιασα δουλειά για να φάω ψωμί δηλαδή. Και έπλενα τις κασέλες τ' αυτά, τα ποτήρια και τα ρέστα. Έμενα που λες εκεί πέρα λίγο διάστημα...[...] ΕΡ: Ο μπαμπάς σου την είχε βρει αυτή.... Σαν τον βρήκε αυτόν... ΑΠ: Όχι!

¹⁰⁰ Παπαστεφανάκη, ό.π., 278-279.

¹⁰¹ προφορική μαρτυρία Αριστοτέλη Ροδίτη(1910), ερευνήτρια Κατερίνα Ανδριανάκη, 24/6/1996, κωδικός αρχείου ΜΑ 59.

¹⁰² Λιάκος, ό.π., 80.

¹⁰³ προφορική μαρτυρία Αικατερίνης Βολονάκη(1911), ερευνήτρια Πολυξένη Αγορογιάννη, κωδικός αρχείου ΜΑ 127.

¹⁰⁴ προφορική συνέντευξη Ευτέρπης Μακράκη – Τσουβαλά(1915), ερευνήτης Θεοδόσης Τσιρώνης, 23/10/1997, κωδικός αρχείου ΜΑ 175.

¹⁰⁵ Ρηγίνος, ό.π., 41-42.

¹⁰⁶ Στο ίδιο, 41-42.

¹⁰⁷ προφορική μαρτυρία Αικατερίνης Βολονάκη(1911), ερευνήτρια Πολυξένη Αγορογιάννη, κωδικός αρχείου ΜΑ 127.

Εγώ πήγα και το βρήκα....»¹⁰⁸ και η Ελένη Χρήστου «Α: κατάλαβες; ε, ύστερα στρώθηκε ο κόσμος. Άλλος έπιασε δουλειά, άλλος εκεί, άλλος εκεί... από 10 χρονώ στη δουλειά πήγαινα. Πήγαινα και μμ και ρωτούσα θέλουνε δουλειά; Πήγα σ' ένα ζαχαροπλαστέιο και λέω «θέλετε» λέω «κανένα κοριτσάκι να τυλίγει καραμέλες;» στα χαρτάκια εκεί πήγα και πήγα και δούλευα! [...] Πήγαινα στα ζαχαροπλαστεία... ύστερα από ' δω, από ' κει, κάτι έβρισκα να πούμε...»¹⁰⁹. Αντίθετα, άλλες φορές οι οικογένειες κάνουν χρήση των δικτύων τους για να βοηθηθούν στην εύρεση εργασίας και όχι μόνο, όπως θα δούμε παρακάτω.

4.2. Έμφυλοι ρόλοι σε κατάσταση κρίσης

Οι οικονομικές ανάγκες και οι κυρίαρχες νοοτροπίες απαιτούσαν από τα παιδιά να εργαστούν στο πλευρό των γονιών για χάρη της οικογένειας ή να εξασκηθούν στα του οίκου. Όμως οι επιδόσεις τους στο σχολείο και γενικά σε διάφορες εκδηλώσεις της ζωής οδηγούσαν συγχρόνως τα παιδιά αυτά στη συνειδητοποίηση ατομικών κλίσεων και δεξιοτήτων, της αξίας τους δηλαδή ως ατόμων και όχι μόνο ως μελών της κοινότητας.¹¹⁰ Σε έκτακτες καταστάσεις επισυμβαίνει πάντοτε μια αλλαγή στους ρόλους και τις υποχρεώσεις των μελών της οικογένειας, η οποία εξαρτάται πιο πολύ από τα παιδιά. Οι μεγάλοι στρέφονται στα παιδιά για πρακτική βοήθεια, συνεισφορά για το εισόδημα και για συναισθηματική παρηγοριά. Τα παιδιά πιέζονται ώστε να γίνουν πιο υπεύθυνα και να αναλάβουν υποχρεώσεις, ενώ ταυτόχρονα συντομεύεται η παιδική τους ηλικία και η σχολική τους εκπαίδευση. Όταν ο πατέρας εκλείπει αλλάζει η ιεραρχική δομή της οικογένειας και η μητέρα γίνεται αρχηγός της οικογένειας. Όσο είναι τα παιδιά μικρά, αντικαθιστά η μητέρα και τους δυο γονείς, αν δεν υπάρχει μεγαλύτερος γιος, και οργανώνει την εργασία και την οικονομία της οικογένειας.¹¹¹

Σύμφωνα με τον Πιζάνια: «όλες οι ανάγκες και οι επιθυμίες εκκινούν από την οικογένεια και μετά από ένα πολύ περιορισμένο ανάπτυγμα σε έναν περίγυρο κοινωνικών σχέσεων, καταλήγουν πάλι σε αυτήν. Η ίδια η οικογένεια είναι ταυτόχρονα μέσο και σκοπός. Συνεπώς, κάθε διαδικασία προβολής και ταύτισης-που είναι αναγκαστικά ατομική-πραγματοποιείται σε έναν κοινωνικό ορίζοντα εξαιρετικά κλειστό.»¹¹² Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και η Λίμπυ Τατά-Αρσέλ όταν υποστηρίζει ότι τα μέλη της προσφυγικής οικογένειας δεν ήταν αυτόνομα άτομα, αλλά μέλη ενός ευρύτερου συνόλου. Δεν αντιλαμβάνονταν τον εαυτό τους ως ξεχωριστές ατομικότητες, αλλά ως μέλη της οικογένειας η οποία αυτόματα έθετε τους όρους και τις προϋποθέσεις για τον αυτοπροσδιορισμό του ατόμου. Τα πρόσωπα που την απαρτίζουν ζουν σε σχέση με τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας σε αυθυπέμβαση, ξεπερνούν τον εαυτό τους. «Έπρεπε να μεγαλώσουμε τα παιδιά μας», λέει η μητέρα της. Ο στόχος τους δεν υπακούει στις επιταγές του Εγώ, αλλά του συνόλου.¹¹³

Ο αντίλογος των Καβάλα-Ιωαννίδου στηρίζεται κυρίως στην αναγκαστική απουσία των παιδιών από το οικογενειακό περιβάλλον λόγω της εργασίας και αφορά στον κατακερματισμό των οικογενειακών σχέσεων παρά στη συσπείρωση και ενδυνάμωσή τους. Η πρόωμη ενηλικίωση μέσω της εργασίας και οι δύσκολες συνθήκες εργασίας αποτέλεσαν όπως φαίνεται ένα σοβαρό παράγοντα που αποδυνάμωσε σημαντικά τους οικογενειακούς δεσμούς. Πολλά κορίτσια ήταν ψυχοκόρες ή έμμισθες οικιακές εργάτριες που κατοικούσαν μακριά από το χώρο της προσφυγικής κατοικίας. Πρακτικά αυτό σήμαινε ότι έλειπαν σχεδόν συνέχεια από το οικογενειακό περιβάλλον και βρίσκονταν υπό την επιρροή άλλων ερεθισμάτων που ξέφευγαν από τον έλεγχο της οικογένειάς τους. Τα παιδιά που δούλευαν στην ελαφρά βιομηχανία ή ήταν μαθητευόμενοι συχνά δούλευαν πάνω από δέκα ή δώδεκα ώρες την ημέρα και πάλι ήταν αρκετά μακριά από τις οικογένειές τους. Επομένως, η ίδια η δουλειά, συμπεριλαμβανομένου του χρόνου μετακίνησης από και προς το χώρο εργασίας σήμαινε ότι πολλά από αυτά τα παιδιά ήταν, πέρα από πολύ

¹⁰⁸ προφορική μαρτυρία Αθανάσιου Στρατάκη(1910), ερευνήτριες Αθηνά Μήλιου και Αναστασία

Μητσοπούλου,31/5/1996.

¹⁰⁹ προφορική μαρτυρία Ελένης Χρήστου(1909), ερευνήτρια Τολούδη Φωτεινή, 28/5/1996, κωδικός αρχείου ΜΑ 18.

¹¹⁰ Μαρία Παπαθανασίου. *Μεγαλώνοντας στον ορεινό χώρο : Παιδιά και παιδική ηλικία στο Κροκόλειο Δωρίδας τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα*. Αθήνα, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς. Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, 2003, 143.

¹¹¹ Λίμπυ Τατά-Αρσέλ. *Με το Διωγμό στην ψυχή : Το τραύμα της μικρασιατικής καταστροφής σε τρεις γενιές*. Αθήνα, Κέδρος, 2014, 264-265.

¹¹² Πιζάνιας, ό.π., 146-147.

¹¹³ Τατά-Αρσέλ, ό.π., 243.

γιαούρτια και να το πουλάνε στη γειτονιά: «(Η μάνα μου) έμεινε με δύο μωρά. Ύστερα μετά μας κοιτάζε ο γαμπρός μου, της αδερφής μου που ήταν υπάλληλος του μπαμπά μου, ώσπου να παντρευτώ εγώ και που ήρθαμε εδώ στην Τούμπα, μικρά ήμασταν και εγώ και ο αδερφός μου. Ιστορία μεγάλη. Παρήγγειλε η μάνα μου τότε, ξέρω και κανά δύο άλλοι έτσι έκαναν στη Ρουμανία, μάλλον στην Ρουμανία, Μάλτα που είναι; Στην μαλτέζικη αγελάδα. Και έστειλαν απ' κει αγελάδα με λεφτά βέβαια και έπαιρνε το γάλα, πουλούσαμε το γάλα, το γιαούρτι, εγώ μικρή τότε, δέκα χρονών, έντεκα, το γάλα με έβαζε στην κανάτα στην Τούμπα και «γάλα, γάλα» φώναζα και πουλούσα γάλα, τις συσκευές που ήμουν πιο μικρό, ύστερα πουλούσαμε .. Δ.ΛΕΞΗ, ένα κουτί...Ε: Πριν έρθουμε στην Τούμπα...Α: Τέτοια δηλαδή, αλλά μας βοηθούσε και ο γαμπρός μου ο οποίος είχε ανοίξει ένα ζυλάδικο. Ε: Εδώ, στην Ελλάδα πλέον. Α: Στην Θεσσαλονίκη, οδός Φιλίππου.»¹¹⁹.

4.3. Εκπαίδευση και εργασία

Σύμφωνα με τον Ρηγίνο: «το αγόρι αντιπροσώπευε τους κυριότερους φορείς των οικογενειακών προσδοκιών για κοινωνική άνοδο. Αντίθετα, το κορίτσι που τις περισσότερες φορές αναγκαζόταν να εργαστεί για καθαρά οικονομικούς λόγους, έπρεπε να καταστεί άμεσα και πλήρως «εκμεταλλεύσιμο» κατά τη διάρκεια της μικρής επαγγελματικής ζωής του. Για το λόγο αυτό, το βιομηχανικό εργοστάσιο αποτελούσε την πρώτη επιλογή για αναζήτηση απασχόλησης. Το γεγονός αυτό σημαίνει ενδεχομένως ότι το κορίτσι έπρεπε να αρχίζει να εργάζεται σε μικρότερη ηλικία από το αγόρι, και κατά συνέπεια σε βάρος της φοίτησής του στο δημοτικό σχολείο. Άλλωστε, εφόσον το κορίτσι δεν είχε αξία, το ίδιο ίσχυε και για την εκπαίδευσή, οπότε αυτή δεν θεωρείτο αναγκαία από τα φτωχά στρώματα, σε αντίθεση πάντα με το αγόρι που, κατά την «κοινή συνείδηση», όφειλε να συμπληρώσει έστω τις στοιχειώδεις σπουδές του, ανεξάρτητα από τις οικονομικές συνθήκες της οικογένειας. Όπως βλέπουμε, οι διαφορετικές λογικές που κυριαρχούσαν στις αποφάσεις της οικογένειας για την απασχόληση των αγοριών και των κοριτσιών καθορίζονταν από την κυρίαρχη αντίληψη σχετικά με τις σχέσεις των δυο φύλων και των ρόλων που καλούνταν να λάβουν στην κοινωνία.»¹²⁰

Η ολοκλήρωση των σπουδών στο δημοτικό σχολείο θεωρούνταν αρκετή για ένα κορίτσι σύμφωνα με τα δεδομένα της εποχής και παρά τη θέλησή της και την άριστη επίδοσή της στο σχολείο, η Αλεξάνδρα Κεδίκογλου αναγκάστηκε να το εγκαταλείψει για να ενισχύσει το εισόδημα της οικογένειας. Η πιο ταιριαστή και έντιμη λύση εργασίας ήταν η μοδιστρική, που επικεντρωνόταν σε γυναικείο κοινό και δεν συνεπαγόταν απομάκρυνση από το σπίτι: «Και αυτή η δασκάλα και ο δάσκαλος μου ερχόντουσαν στην μάνα μου έκτη τάξη πια όταν... να με στείλουν στο γυμνάσιο, στο Παρθεναγωγείο, τότε υπήρχε ένα Παρθεναγωγείο εκεί που είναι η Έκθεση, στο Σιντριβάνι. Και εγώ έκλαιγα, μου άρεσαν τα γράμματα, η ξένη γλώσσα μου άρεσε πολύ. Ήθελα να μάθω γαλλικά, ήθελα να μάθω γράμματα. Ο γαμπρός μου λέει όχι μέχρι εδώ και μη παρέκει, θα πας λέει στη μοδιστρική, θα μάθεις και θα δουλέψεις. Να βγάλετε πια τα έξοδα σας. Με έστειλε στη ραφική.»¹²¹

Θα λέγαμε πως σε σύγκριση με άλλες αφηγήτριες η Αλεξάνδρα Κεδίκογλου στάθηκε τυχερή, γιατί έστω κατάφερε να τελειώσει το δημοτικό. Άλλες οικογένειες σταματούσαν τα κορίτσια τους στη δευτέρα ή τρίτη δημοτικού για να τα στείλουν να εργαστούν, όπως στην περίπτωση της Κατίνας Βολονάκη: «Α: όχι, όχι. Εδώ πήγαμε στο δημοτικό, εδώ Δευτέρα κάπου σταμάτησα γιατί δεν μπόρεσε να μας κοιτάξει η μαμά μας. [...]Α: ε, να πήγα πρώτη τάξη (γέλαει), τη Δευτέρα δεν πρόλαβα να πάω έφυγα στη δουλειά, πήγα στη δουλειά»¹²² και της Δέσποινας Ζαμπέτογλου: «Ε: Εσείς πόσες τάξεις προλάβατε και πήγατε στο σχολείο; Ζ: Ε δεν πήγα, τρεις τάξεις πήγα, ως την Γ' τάξη. Από την Γ' κάναμε και γαλλικά»¹²³. Ακόμα κι αν δεν εργάζονταν συστηματικά, τα κορίτσια ήταν αναγκαία για τις βοηθητικές δουλειές και τη φροντίδα του σπιτιού, οπότε αναγκάζονταν να εγκαταλείψουν το σχολείο,

¹¹⁹ προφορική μαρτυρία Αλεξάνδρας Κεδίκογλου(1915), ερευνήτρια Άννα Μωυσίδου, 10/3/1998,κωδικός αρχείου MA 198.

¹²⁰ Ρηγίνος, ό.π.,43.

¹²¹ προφορική μαρτυρία Αλεξάνδρας Κεδίκογλου(1915), ερευνήτρια Άννα Μωυσίδου, 10/3/1998,κωδικός αρχείου MA 198.

¹²² προφορική μαρτυρία Αικατερίνης Βολονάκη(1911), ερευνήτρια Πολυξένη Αγορογιάννη, κωδικός αρχείου MA 127.

¹²³ προφορική μαρτυρία Δέσποινας Ζαμπέτογλου – Καραθανάση(1911), ερευνήτρια Αγορογιάννη Πολυξένη, κωδικός αρχείου MA 128.

οργάνωση, ίσως θα λέγαμε μια σχολή οικοκυρικής, στο οποίο ξεκίνησε να φοιτά: «Α: Το σχολείο ήταν αμερικάνικο. Το λέγανε "Πού θα πάμε;" "Στο σχολείο το αμερικάνικο", ναι. Εκεί πέρα έπαιρνε παιδιά όπως και τώρα που..., είναι σαν παιδικό σταθμοί, έπαιρνε παιδιά και τα κάνανε φαητά μέσα, είχε κορίτσια που τα μάθαιναν φαητά, να φτιάνουνε..., είχε δασκάλες που τις μάθαινε κεντήματα..., τις μεγάλες κοπέλες... Αυτό, και νά εδώ κοντά ήτανε...Ε: Ήταν δηλαδή όχι μέσα..., μέσα στους θαλάμους στεγαζόταν το σχολείο; Μέσα στους θαλάμους;Α: Μέσα, μέσα.Ε: Όχι σε κάποιο άλλο κτίριο;Α: Όσοι κτίριο... Αυτοί οι θαλάμοι το κάνουν σχολείο. Θάλαμος ήταν, ε, αυτό ήταν σχολείο. Εκείνα ήταν νήπια, παραδείγματος χάρη, εκείνο ήταν πρώτη τάξη. Αυτό. Ύστερα γίνηκαν τα σχολεία.»¹²⁹. Και πάλι όμως η φοίτηση διακόπηκε απότομα από την ανάγκη να συμβάλει στο εισόδημα της οικογένειας: «Ε: Σχολείο εσύ, όσο πήγες εδώ πέρα, πού πήγες σχολείο; Μεσ στους θαλάμους;Α: Εδώ, εδώ... μεσ στους θαλάμους είχε ένααα που είχε σχολείο. Τότε ήταν Αμερικάνος, Αμερικάνος τα είχανε τα σχολεία, έτσι λέγανε, ήταν Αμερικάνικο, και πήγα εκεί πέρα. Ε, δεν καθό..., δεν μπορούσα να κάτσω. Αν καθόμουνα καμιά δεκαπενταριά μέρες, ερχόνταν με γύρευαν υπηρέτρια. Η μαμά μου να σώσει κανένα κορίτσι, μας έδινε υπηρέτριες. Αλλά εγώ δεν έκατσα...»¹³⁰

Βλέπουμε ότι ανάλογα με το υπόβαθρο της οικογένειας και τον τύπο της αποκατάστασης της η αξία της εκπαίδευσης έπεφτε ή ανέβαινε αναλόγως. Για παράδειγμα, οικογένειες που είχαν παράδοση στη γεωργία και πήραν κλήρο προς καλλιέργεια ως αποζημίωση επέλεξαν να διακόψουν τις σπουδές όλων των αδερφών προκειμένου να δώσουν βάρος στις γεωργικές τους ασχολίες, όπως στην οικογένεια του Λάμπρου Κρυσταλλάκου: «Π: Στη Θήβα πρωτοπήγα σχολείο εγώ. Το δεκαπέντε γεννήθηκα. Εκεί πήγα σχολείο. Εκεί πήγα σχολείο εγώ για πρώτη φορά. Και όταν φύγαμε από κει κι ήρθαμε, πήγα κι εδώ σχολείο. Αλλά δεν, δε μας άφησαν. Εκεί πέρα πήγα τρίτη τάξη, εδώ πέρα τετάρτη και... μας πήραν, δε μας αφήσαν να μάθουμε γράμματα...Ε: Οι γονείς σας; Π: Οι γονείς μας. [πιο χαμηλόφωνα] Διότι θέλαμε να φάμε για. Ε: Για να δουλέψετε; Π: Για να δουλέψουμε να φάμε.[...]Ε: Εσύ τ' αγαπούσες τα γράμματα, κύριε Λάμπρο; Π: Τι να το κάνεις αφού δε μας αφήσαν;Ε: Θα ήθελες να συνέχιζες ή όχι; Π: Εμ ήθελα, αλλά δε μ' αφήσανε! «Ελα 'δω», λέει, «έχουμε τα καπνά μας, έχουμε δουλειές, έχουμε να φάμε, έχουμε να πιούμε». Κανένας δε σπούδασε απ' τ' αδέρφια μας. Κανένας. Ε: Έπρεπε να δουλέψετε' όλοι για να τα βγάλετε πέρα. Π: Τι να κάνεις;»¹³¹

Συχνά η ηλικία των παιδιών δεν αντιστοιχούσε με το σχολικό τους επίπεδο, αλλά οι δάσκαλοι και οι διευθυντές προσπαθούσαν να καλύψουν τα χάσματα με εντατική διδασκαλία. Επειδή γνώριζαν ότι στις πιεστικές ανάγκες της επιβίωσης η εκπαίδευση των μικρών παιδιών παραμελήθηκε παρότρυναν τις οικογένειες να στέλνουν τα παιδιά στο σχολείο και έβγαιναν οι ίδιοι προς αναζήτηση μαθητών. Οι στερήσεις και η φτώχεια, οι μακρινές αποστάσεις, ο χρόνος που κατανάλωναν τα παιδιά στο σχολείο εις βάρος του χρόνου εργασίας στο σπίτι και ίσως η ντροπή έκαναν τους γονείς να απομακρύνουν τα παιδιά από το σχολείο. Έτσι, μετά από μια σύντομη σχολική φοίτηση, το παιδί εγκατέλειπε το σχολείο οριστικά. Να πώς μας το περιγράφει η Ελένη Χρήστου: «Ε, από την τρίτη τάξη δεν πήγα σχολείο. Πήγα, ε, η αλήθεια πήγα σχολείο και είδα τα παιδιά όλα ντυμένα, παπούτσια εγώ δεν είχα. Κάτι ξεφτισμένα παπουτσάκια ξέρω 'γω αυτά. Λοιπόν, ντρεπόμουνα. Και δεν πήγα. Πήγα ένα μήνα, αλλά πήγα και έφυγα. Α: 7-9 χρονώ ήμαν, 9 χρονώ. Λοιπόν. Και από την τετάρτη τάξη, έμεινα χωρίς σχολείο.»¹³²

Συνήθως, τα μικρότερα αδέρφια ήταν πιο τυχερά, διότι ξεκίνησαν τη σχολική τους εκπαίδευση στην Ελλάδα και είχαν ως προστάτες και χρηματοδότες τα μεγαλύτερα αδέρφια τους που εργάζονταν. Για παράδειγμα στην οικογένεια της Γεωργίας Κοκκινίδου τα δυο μεγαλύτερα κορίτσια ηλικίας 12-13 ετών εργάζονταν σε εργοστάσιο και τα τρία μικρότερα αδέρφια πήγαιναν σχολείο: «Ναι, εγώ πήγα σχολείο μετά, ήμουνα μικρή τότε, ύστερα δεν είχαμε σχολείο εδώ, πηγαίναμε μια χρονιά εδώ στο Χατζήμπαχτσε αν ξέρεις, εδώ δίπλα στη θάλασσα που είναι... (προσπαθεί να θυμηθεί), πώς το λένε τώρα... Χατζήμπαχτσε το λένε, εδώ πέρα που είναι τα μακαρονάδικα, εκείθε εδώ στη Σαλονίκη. Πηγαίναμε εκεί μακριά με τα πόδια, δεν είχε ούτε αυτοκίνητα ούτε τίποτα, και μετά είναι ο Αμπελόκηπος, ένα σχολείο που έχει, και πηγαίναμε εκεί στι Αμπελόκηποι. Ύστερα έγινε και το δικό μας,

¹²⁹ Το ίδιο

¹³⁰ Το ίδιο

¹³¹ προφορική μαρτυρία Λάμπρου Κρυσταλλάκου(1915), ερευνητής Θεοδόσης Τσιρώνης, 10/02/1998, κωδικός αρχείου ΜΑ 196.

¹³² προφορική μαρτυρία Ελένης Χρήστου(1909), ερευνήτρια Τολούδη Φωτεινή, 28/5/1996, κωδικός αρχείου ΜΑ 18.

εγώ εκεί τελείωσα στι Αμπελόκηποι. Ε: Όλα τα αδέρφια πήγανε σχολείο; Π: Όχι, εγώ και ο αδερφός μου πηγαίναμε και η αδερφή μ' η μικρή». Στην επιλογή αυτή ρόλο παίζει η νοοτροπία της μητέρας της, που αναγνώριζε την αξία της μόρφωσης : «Η μαμά μου λέει «εγώ δεν έμαθα γράμματα, γιατί η μάνα μου...». Λέει «σήμερα έχω μωρό, αύριο έχουμε δουλειές, δεν ξέρω τι και εγώ» λέει, «δεν πήγαινα», «αλλά εσάς» λέει, «δεν σας αφήνω μια μέρα από το σχολείο να χάσετε». Μας έλεγε «το σχολείο θα το πάτε». Δεν ήθελε η καχημένη..., λαχτάρα, έξυπνη γυναίκα πολύ, αλλά γράμματα δεν ήξερε.»

Και στην οικογένεια της Ευτέρπης Τσουβαλά, που είδαμε παραπάνω, τα μικρότερα αδέρφια κατάφεραν να τελειώσουν το δημοτικό, ενώ η ίδια εργαζόταν και τα φρόντιζε παρά τη μικρή της ηλικία και εις βάρος της δικής της φοίτησης : «Α: Ναι, είχε παιδιά η μαμά μου γιά, ποιος θα τα φυλάξει, ήμουνα κάτω εγώ. Δεν πήγα εκεί καθόλου τίποτα να... Τα παιδιά πάλι ήτανε μικρά, και τα παιδιά εδώ τ' άλλα. Εδώ πήγαν σχολείο. Ε, τελείωσαν το δημοτικό. Ε απ' εκεί κι ύστερα δεν έχω να θυμηθώ τίποτα... Τα χρόνια αυτά τραβήξαμε πολύ μέσα στους θαλάμους.»¹³³

Όπως είναι φυσικό, η πρακτική αυτή δημιουργεί έναν καταμερισμό ρόλων και μια ιεραρχία μεταξύ των αδερφών. Οι μεγαλύτεροι σε ηλικία νιώθουν υπεύθυνοι για τους μικρότερους, θυσιάζονται για να τους εξασφαλίσουν ένα καλύτερο μέλλον και αυτό σε άλλους δημιουργεί πικρία και σε άλλους ένα αίσθημα περηφάνειας που κατάφεραν να εξασφαλίσουν ένα καλύτερο μέλλον στα αδέρφια τους, όπως στον Αθανάσιο Στρατάκη: «ΕΡ: Δεν πηγαίνατε σχολείο εδώ; ΑΠ: Δεν πήγα διόλου σχολείο. ΕΡ: Αυτό γιατί; Δεν ήταν υποχρεωτικό; ΑΠ: Στο χωριό μας που ήμασταν που λες εκεί πέρα μέσα που λες δεν προλάβαινα, ήμουνα μικρός. Πήγα που λες πρώτη τάξη. ΕΡ: Ναι, εκεί. Εδώ δεν...ΑΠ: Εδώ πέρα δεν μπόρεσα να πάω. Έστειλα που λες το Στράτο και την Όλγα, βγάλαν το δημοτικό, ξέρω γω το βγάλαν. ΕΡ: Κι εσύ όμως παππού ήσουνα μικρός. Γιατί δεν πήγες σχολείο. Εδώ ήσουνα 8 χρονών ήρθες. ΑΠ: Ε, κοίταξε. Δεν πήγα σχολείο που λες εδώ πέρα μέσα. Κοιτάζαμε να πάρουμε ψωμί να φάμε που λες. Τι να κάνουμε; Τι θα φάμε;»

Πολλές φορές, ακόμα και η εκπαίδευση προσπαθούσε να συνδυαστεί με τη βοήθεια που θα μπορούσε να προσφέρει στην επιβίωση. Αν δινόταν κάποιο συσσίτιο, ρουχισμός ή παράλληλα το παιδί μάθαινε μια τέχνη εκείνο το σχολείο ήταν το ιδανικό. Ο Αριστοτέλης Ροδίτης πήγε σε ένα σχολείο που βοηθούσε τους μαθητές του: «Ε; Εδώ συνεχίσατε το σχολείο εσείς; ήσασταν μικρός τότε; Α: Ναι, έτσι είχε και δω σχολεία..., πήγα στο Γενί τζαμί που λέγανε, ακούσαμε που δίνανε ρούχα τα παιδάκια και ξέρω 'γω τι.»¹³⁴. Παράλληλα με τα δημόσια κρατικά σχολεία, υπήρχαν και σχολεία από ξένες φιλανθρωπικές οργανώσεις, κυρίως αμερικανικές ή σχολεία οργανωμένα από τις κοινότητες της Θεσσαλονίκης. Η Αθανασία Στεργιάδου ξεκίνησε αρχικά να πηγαίνει σχολείο στην Καλαμαριά, αλλά σταμάτησε λόγω των δυσκολιών που αντιμετώπιζε. Στη συνέχεια όμως, βρήκαν μια λύση που συνδύαζε και το σχολείο και το μεροκάματο: «Ε: ναι, το σχολείο συνεχίστηκε εδώ; Α: κοίταξε, εδώ που ήρθα εγώ, γυρνούσε ο διευθυντής και μάζευε τα παιδιά, τα μικρά. Ε, πήγα κι εγώ κι η αδερφή μου. Ένα κόκκινο σχολείο το λέγαν εδώ στην Καλαμαριά και πήγα, ένα μήνα πήγα εκεί. Ύστερα έπιασε το κρύο, ο χειμώνας, δεν είχαμε ρούχα, δεν είχαμε τίποτα. Δεν μας έστειλε η μαμά μου Ε: και σταματήσατε; Α: από, από Τρίτη τάξη που ήμουνα στη Μικρά Ασία, εδώ μ' έβαλε ο δάσκαλος Πέμπτη

Ε: μάλιστα Α: εκεί πέρα, μαθαίναμε πολύ καλά γράμματα και πρωί και βράδυ, σχολείο. Και ύστερα η μαμά μου, δεν μας έστειλε. Δεν είχαμε ρούχα κορίτσι μου. Πως θα πάμε... και ήταν το σχολείο... ας πούμε, ήτανε, εμείς καθόμασταν προς τα εδώ, πιο επάνω και το σχολείο ήτανε κάτω πολύ... Ε: και μετά όταν μείνατε στο σπίτι, ασχολούσασταν, κάνατε κάποιες δουλειές άλλες ή.. Α: ε, κοίταξε τότε ήμαστανε ..τότε είχε ανοίξει ένα σαν σχολείο, το είχαν οι Αρμένιοι. Αλλά η διευθύντρια ήταν Αμερικανίδα. Και πηγαίναν τα κορίτσια και μαθαίνανε μπιμπίλα. Δαντέλα ε, ξέρεις από μπιμπίλα; Ε, πήγαινα κι εγώ, Δε με' θελε η δασκάλα. Μ' έλεγε «είσαι μικρή να πας σχολείο». Σχολείο δεν πήγαινα, εγώ αγαπούσα το εργόχειρο πολύ, πήγαινα κάθε μέρα και την πίεσα τελευταία με πήρε. Ε: ήτανε δηλαδή μία σχολή οικοκυρικής. Να την πούμε Α: ναι, ήτανε σχολείο, κάναμε προσευχή αρμένικα το πρωί, έτσι μας κάνανε και μετά μας δίνανε αυτά τα μαντιλάκια, κάναμε στην αρχή μαντιλάκια με μπιμπίλα γύρω- γύρω. Μας δίναν 12,5 δραχμές το μαντιλάκι. Εμ μετά παίρναμε περισσότερα, 35

¹³³ προφορική συνέντευξη Ευτέρπης Μακράκη – Τσουβαλά(1915), ερευνητής Θεοδόσης Τσιρώνης, 23/10/1997, κωδικός αρχείου ΜΑ 175.

¹³⁴ προφορική μαρτυρία Αριστοτέλη Ροδίτη(1910), ερευνήτρια Κατερίνα Ανδριανάκη, 24/6/1996, κωδικός αρχείου ΜΑ 59.

δραχμές κάναμε πιο μεγάλη δαντέλα, δουλέψαμε, ε 2 χρόνια τα δούλεψα εκεί. Και μάθαμε μιμιπίλα, μέχρι τώρα κάνω.»¹³⁵.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: Παιδική εργασία και διαμόρφωση της υποκειμενικότητας

Η προφορική ιστορία είναι η ζωντανή μνήμη των γενεών που έζησαν οι ίδιες τα γεγονότα στα οποία αναφέρονται, αλλά οι ιστορίες τους επηρεάζονται από το παρόν, από τη δημόσια περιρρέουσα ιστορία, από λανθάνοντα ερμηνευτικά σχήματα και μια πληθώρα «αθώων» αναμνήσεων, οι οποίες εγγράφηκαν στη μνήμη σε άτακτη μορφή και παραμένουν συχνά αφανείς.¹³⁶ Η αφήγηση ζωής ανασυγκροτείται σε δυο παράλληλες μορφές: αφενός ως βιογραφία με τα γεγονότα τοποθετημένα σε χρονολογική σειρά, και αφετέρου ως προσωπική και υποκειμενική ερμηνεία του αφηγητή για τις εμπειρίες που είχε στη ζωή του.¹³⁷ Από τις ιστορίες ζωής μαθαίνουμε λιγότερα για τα γεγονότα παρά για το νόημά τους.¹³⁸ Η εμπειρία των υποκειμένων δεν αποτελεί κάτι το δεδομένο, μια αδιαμφισβήτητη απόδειξη καθεαυτή, αλλά ένα εργαλείο για να δούμε πώς τα υποκείμενα συγκροτήθηκαν μέσω της εμπειρίας και σε ποιες αντιλήψεις του εαυτού κατέληξαν. Επομένως, αντί να θεωρείται η εμπειρία θεμέλιο της ιστορικής γνώσης αντιμετωπίζεται ως μέσο για την κατανόηση της διαδικασίας διαμόρφωσης του υποκειμένου.¹³⁹ Έτσι, η σημασία της προφορικής μαρτυρίας μπορεί να έγκειται όχι τόσο στην προσκόλλησή της στο γεγονός, όσο στην απομάκρυνση από αυτό με την ανάδυση της φαντασίας, του συμβολισμού και της επιθυμίας.¹⁴⁰

Η βιογραφική αφήγηση παραπέμπει στη βιογραφία, δηλαδή της συγκρότηση μιας ματιάς του υποκειμένου πάνω στην ιστορία ζωής του από το εκάστοτε παροντικό σημείο, τον τρόπο αναπαράστασης των όψεων του παρελθόντος που είναι σημαντικές για την τωρινή και μελλοντική του κατάσταση, σε ένα πλαίσιο προσανατολισμού του εαυτού στον κοινωνικό κόσμο βάσει της αναφοράς στην ιστορία ζωής του. Η αφήγηση συνδέει την ατομική εμπειρία με το σύστημα της κουλτούρας.¹⁴¹ Κατά τη διήγηση ο αφηγητής μετατρέπεται σε οιωnei δρώντα, στο βαθμό που μετατίθεται νοητικά στη θέση του φορέα της δράσης εντός της παρελθούσας κατάστασης. Ο αφηγητής αποδίδει τη σειρά των παρελθόντων γεγονότων γνωρίζοντας την εξέλιξή τους καθώς και τις μεταγενέστερα προκύπτουσες αιτιακές συσχετίσεις. Τοποθετείται απέναντι σε ένα παρελθόν βίωμα έχοντας μια ρητή ή άρρητη θεώρηση για τη σημασία του συγκεκριμένου βιώματος στην περαιτέρω ιστορία του βίου του. Το νόημα που αποδίδεται κατά την αφήγηση στο ιστορούμενο γεγονός, παρότι παραπέμπει στο νόημα που παρήχθη κατά τη στιγμή της βίωσης, δεν δύναται να αντιστοιχεί απόλυτα σ' αυτό. Καθορίζεται και από την παροντική σκοπιά του αφηγητή που ανασκοπεί το γεγονός στη σύνδεσή του με μεταγενέστερα γεγονότα και τη σημασία του για τη βιογραφική εξέλιξη. Όμως και η επιλογή των γεγονότων και των βιωμάτων που εκτίθενται αφηγηματικά από το συνολικό απόθεμα της συσσωρευμένης εμπειρίας εξαρτάται από το σημείο εστίασης της παροντικής σκοπιάς.¹⁴²

Οι κοινοί τόποι των αυτό-αναπαραστάσεων αποκαλύπτουν πολιτισμικές συμπεριφορές, ενοράσεις του κόσμου και ιστορικές ερμηνείες, που εμπερικλείουν και το ρόλο του ατόμου στην ιστορική διαδικασία. Η προσωπική μνήμη συνδυάζεται με την συλλογική μνήμη, η ατομική μυθολογία μετατρέπεται σε παράδοση την οποία μοιράζονται μια οικογένεια, ένας φιλικός κύκλος, μια πολιτική ομάδα.¹⁴³ Για παράδειγμα, σύμφωνα με την Isabelle Bertaux-Wiame όταν οι κοινοί άνθρωποι αφηγούνται την ιστορία της ζωή τους οι άντρες είναι πιο πιθανό να χρησιμοποιήσουν την άμεση, ενεργητική, υποκειμενική έκφραση, το «Εγώ», και οι γυναίκες το έμμεσο, στοχαστικό «εμείς» ή το απρόσωπο «κανείς». Και η επιλογή συγκεκριμένων καίριων λέξεων και στερεότυπων φράσεων

---

¹³⁵ προφορική μαρτυρία Αθανασίας Στεργιάδου(1914), ερευνήτρια Κατερίνα Ανδριανάκη, 25/6/1996, κωδικός αρχείου MA 61.

¹³⁶ Boeschoten, ό.π., 210.

¹³⁷ P.Thompson,ό.π., 343.

¹³⁸ Portelli., ό.π.,50.

¹³⁹ Χαντζαρούλα, ό.π., 25.

¹⁴⁰ Portelli,ό.π., 51.

¹⁴¹ Τσιώλης, ό.π., 167.

¹⁴² Τσιώλης, ό.π.,196-197.

¹⁴³ Πασσερίνι., ό.π.,102-103.

ποικίλλει επίσης τόσο ανάμεσα σε διαφορετικούς ομιλητές όσο και στον ίδιο ομιλητή σε διαφορετικά συμφραζόμενα και μπορεί να υποδηλώνει εξίσου κάποιες παραδοχές, συχνά άρρητες και μερικές φορές απωθημένες στο βάθος του μυαλού του.¹⁴⁴

Οι καταναγκασμοί που ασκούν το οικονομικό σύστημα, η τεχνολογία και οι διαθέσιμοι πόροι στον τρόπο που τα υποκείμενα ζουν τις ζωές τους είναι αποφασιστικοί. Όμως η οικονομία είναι κοινωνικό δημιούργημα και κατασκευάζεται μεταξύ άλλων και στην οικογένεια.¹⁴⁵ Έτσι, φαίνεται να υπάρχει μια αμοιβαία εξάρτηση μεταξύ αυτοπροσδιορισμού και ετεροπροσδιορισμού στις στρατηγικές των υποκειμένων, μόνων ή σε σχέση με άλλους, η ικανότητα αντίδρασης, η δυνατότητα κριτικής. Η υποκειμενικότητα εμφανίζεται ως ικανότητα του ατόμου να αποφασίζει για τη ζωή του, έστω κι αν η ικανότητα αυτή περιορίζεται από τις υλικές και πολιτισμικές συνθήκες.¹⁴⁶

Όσον αφορά τη διυποκειμενικότητα που ενέχει τις σχέσεις και αλληλεξαρτήσεις των υποκειμένων έχει ενδιαφέρον να επικεντρωθούμε στις σχέσεις παιδιών-ενηλίκων. Η σχέση αυτή δεν είναι βέβαια η μόνη που διέπει τη ζωή στο εσωτερικό μιας οικιακής ή συγγενικής ομάδας, αποτελεί ωστόσο την πιο καθοριστική από εκείνες τις «αναπότρεπτα ασύμμετρες, από την άποψη της εξουσίας, του σεβασμού και της πρωτοβουλίας» σχέσεις. Σύμφωνα με τον S.Eisenstadt «η δυνατότητα αλληλεπίδρασης με άλλα άτομα, ιδιαίτερα με ενηλίκους, και η διασφάλιση μιας διαρκούς προσκόλλησης σε αυτούς συνιστούν ίσως την πιο βασική ανάγκη της ανθρώπινης προσωπικότητας.»¹⁴⁷

Αν και οι άνθρωποι κατά κανόνα αποφεύγουν να αναφερθούν σε σκοτεινές πλευρές των διαπροσωπικών σχέσεων και έχουν την τάση να τις εξιδανικεύουν ή να τις ωραιοποιούν, ο ιστορικός δεν κινδυνεύει να αποπροσανατολιστεί αν εξετάσει τις απόψεις των πληροφορητών με προσοχή στο πλαίσιο του συνόλου των αφηγημάτων τους. Η Rosenbaum στο έργο της για τις εργατικές οικογένειες αρχών 20^{ου} αι. στο Αννόβερο γράφει: «αναμφισβήτητα θα πρέπει να υποθέσουμε ότι οι περισσότεροι πληροφορητές προσπαθούσαν να δώσουν μια αρμονική εικόνα της ζωής στην οικογένεια των γονιών τους. Όμως στη διαδικασία της ίδιας της αφήγησης προέκυπταν αρκετά στοιχεία που διατάρασσαν αυτή την εικόνα και έδειχναν πως η αρμονία ήταν επιφανειακή ή και ανύπαρκτη.»¹⁴⁸

Οι περισσότεροι αφηγητές του υλικού μας στη ζωή τους υποτάχθηκαν στις επιταγές της οικογένειας και της κοινωνίας και εσωτερικεύσαν κάτι που δεν αποτέλεσε δική τους επιλογή ως καθήκον και χρέος. Η έλλειψη εναλλακτικών αποτυπώνεται σε φράσεις όπως: «ε, έπρεπε, τι άλλο να κάνουμε;» ή «Ε τι να κάνω, η ανάγκη, η ανάγκη κάνει πολλά...». Παρ' όλα αυτά, τα υποκείμενα αν και εξαναγκάζονται να πάρουν κάποιες αποφάσεις δεν ξεχνούν τις προσωπικές τους επιθυμίες, τους άξονες αυτοπροσδιορισμού τους. Γι' αυτό και σαν ύστατη πράξη αντίστασης, αν και δεν μπορούν να αλλάξουν τα ρεαλιστικά δεδομένα, εκφράζουν ωστόσο το παράπονό τους, την αίσθηση της αδικίας που υπέστησαν.

5.1. Το αφήγημα της ιδιαιτερότητας της προσφυγικής ταυτότητας

Στην περίπτωση των προσφύγων η ιστορία του εκπατρισμού και το έπος της επιβίωσης συνιστούν την συλλογική μνήμη της κοινότητας που μεταφέρεται από την μια γενιά στην άλλη. Μέσα σε αυτές ή παράλληλα με αυτές τις ιστορίες υπάρχουν άλλες αφηγήσεις που τονίζουν ένα κοινό πολιτισμικό παρελθόν και συνέχεια και αποτελούν αντι-αφηγήσεις στην αρνητική στάση του «ντόπιου» πληθυσμού στις γειτονιές και στα χωριά (οι οποίες βέβαια έρχονται σε αντίθεση με τον επίσημο λόγο και τις προσπάθειες της ενσωμάτωσης των προσφύγων στον εθνικό κορμό) και έχουν την μορφή των μαρτυριών που εκφράζουν πικρία.¹⁴⁹ Για τους Μικρασιάτες η μεγιστοποίηση των διαφορών λειτούργησε ως άμυνα και αυτοπροστασία. Διακατέχονταν από ένα αίσθημα υπεροχής απέναντι στους Ελλαδίτες βασισμένο εν μέρει σε πραγματική πολιτιστική ανωτερότητα και εν μέρει σε ένα «αντιστάθμισμα» στο αίσθημα μείωσης που προκαλούσε η υποτιμητική συμπεριφορά των ντόπιων.¹⁵⁰ Όπως παρατήρησε και η Χίρσον μεταξύ των Μικρασιατών της Κοκκινιάς υπήρχε διαδεδομένη η άποψη ότι «Δεν ξέρουν να φερθούνε. Δεν ξέρουν να μιλάνε. Δεν έχουν τρόπους.», ενώ

¹⁴⁴ P.Thompson, ό.π.,337

¹⁴⁵ Στο ίδιο, 361.

¹⁴⁶ Πασσερίνι., ό.π., 17.

¹⁴⁷ Παπαθανασίου, ό.π., 132-133.

¹⁴⁸ Στο ίδιο, 133.

¹⁴⁹ Χαντζαρούλα, ό.π.,49.

¹⁵⁰ Τατά-Αρσέλ, ό.π., 101.

επαναλάμβαναν ότι η όποια πρόοδος στην ελληνική κοινωνία προήλθε από τους πρόσφυγες.¹⁵¹ Στο σημείο αυτό είναι εύγλωττη η παρατήρηση της κυρίας Πορτοκαλίδου: «*Ε: Οι κάτοικοι εκεί, οι ντόπιοι της Θεσσαλονίκης, σαν πρόσφυγες, πώς σας αντιμετώπιζαν; Α: Τουρκομερίτες μας λέγανε. Ε: Τουρκομερίτες. Α: Ναι. Αλλά οι Τουρκομερίτες αυτοί ήρθανε και ανοίζανε τα μάτια τους. Είναι έτσι που το λέω;*»

Ένας κατ' εξοχήν κοινός τόπος είναι η σκληρή αντιμετώπιση που συνάντησαν από τους γηγενείς και το αίσθημα του να είσαι ανεπιθύμητος, άγνωστος μεταξύ αγνώστων. Ο Αθανάσιος Στρατάκης αφηγείται πως βρέθηκαν στο περιθώριο και έγιναν στόχοι ρατσιστικών σχολίων: «*Σ: Εδώ πέρα που ήρθαμε και εδώ που λες μας λέγανε πρόσφυγες, δηλαδή... Μ: Ποιοι σας έλεγαν πρόσφυγες; Σ: Εδώ πέρα που λες οι ντόπιοι δεν μας παίρναν ούτε στη δουλειά, ούτε κανέναν που λες εκεί πέρα μέσα. Υστερα που λες σε λέει τι θα κάνουμε, η κυβέρνηση μας υποστήριζε και αναγκαστικώς τέλος πάντων... Μας πήραν στρατιώτες μετά και έτσι πραγματικά (αδ. λέξη) στην Ελλάδα. Μ: Αλλά στην αρχή δεν σας ήθελαν; Σ: Όπου και να πας δεν σε θέλουν. Όπου να πας δε σε θέλουν μάνα μου.*» Δυο από τους αφηγητές μας χρησιμοποιούν μια πανομοιότυπη φράση που τους πλήγωσε. Συγκεκριμένα, ο Αριστοτέλης Ροδίτης ένωσε τη στάση των ντόπιων να κυμαίνεται από την αδιαφορία μέχρι το μίσος: «*Ε: Οι ντόπιοι πώς σας αντιμετώπισαν; Σας βοήθησαν; Αδιαφορούσαν για σας; πώς ήταν η στάση τους; Α: Αδιαφορούσαν βέβαια, άμα έκλαιγαν τα παιδιά τους «μη κλαις παιδί μου, σε δώκουμε στον πρόσφυγα να σε φάει».* Ε: Δηλαδή υπήρχε ένα είδος ρατσισμού, δεν σας βλέπαν με καλό μάτι; Α: Μίσος μας είχαν.» Και η Δέσποινα Ζαμπέτογλου ένωσε ανεπιθύμητη τουλάχιστον στην αρχή: «*Ζ: Οι άνθρωποι ήταν πολύ σκληροί όταν ήρθαμε. Καθόλου, κλείναν τις πόρτες όταν περνούσαμε και καμιά φορά και τα παιδιά τους τα λέγανε: «αϊ και θα σου δώσουμε τον πρόσφυγα να σε φάει, φάε το φαί σου η μην κάνεις εκείνο, μην κάνεις το άλλο και θα το δώσουμε το πρόσφυγα να το φάει».*

5.2. Το αφήγημα του «παιδιού για όλες τις δουλειές»

Μια βιογραφική έκθεση δεν σχηματίζει ποτέ μια στατική εικόνα του εαυτού. Αντίθετα, εστιάζει στο πώς κάποιος έγινε αυτός που είναι. Κάθε αυθόρμητη αφήγηση βιωμένων εμπειριών αποτελεί συνάμα μια αναδρομική ματιά στις αλλαγές καθώς και στην εξέλιξη του εαυτού του αφηγητή ως φορέα της βιογραφίας.¹⁵² Στο υποκεφάλαιο αυτό θα εξετάσουμε δυο περιπτώσεις αφηγητών που άλλαξαν στη διάρκεια της ζωής τους πολλά επαγγέλματα. Ο τρόπος που παρουσιάζουν τη ζωή τους είναι σαν να επρόκειτο για μια αλυσίδα όπου ο κάθε κρίκος ήταν κι από ένα επάγγελμα, ένας ατελειώτος κύκλος από νέα μέρη, εργοδότες, εξειδικεύσεις: «*κι ύστερα πήγα αλλού, αλλού, αλλού, αλλού, ως και στη Γερμανία πήγα.*» Η Κατίνα Βολονάκη έκανε «αμέτρητες δουλειές» και «πού δεν πήγε» για να βγάλει τα προς το ζην και ο Αθανάσιος Στρατάκης ομολογεί πως «έχω ιστορίες μεγάλες.... Μέρες να κάτσεις να ακούσεις ιστορίες.» Αν η εμπειρία της εργασίας επανέρχεται στη μνήμη με τόση σφοδρότητα και προκαλεί συναισθηματική φόρτιση, δεν οφείλεται σε αυτό που συνέβη στο παρελθόν και ανασύρεται αυτούσιο στο παρόν, αλλά στη σημασία που είχε για τη διαμόρφωση της υποκειμενικότητας των ανθρώπων που τη βίωσαν. Η εργασία σημείωσε μια ερμηνευτική καμπή που σφράγισε όλη τη δομή της μνήμης.¹⁵³ Γίνεται ο κύριος άξονας αυτοκαθορισμού και δίνει μια αίσθηση μοναδικότητας στο άτομο που κατέχει κάτι το ξεχωριστό και το αμίμητο: «*πάρα πολλά, πάρα πολλά...πόσο έχω δουλέψει στη ζωή μου, δεν πιστεύω πάντως να υπάρχει. Έτσι λέω εγώ για 'μένα.*»¹⁵⁴

Ο Αθανάσιος Στρατάκης άλλαξε πολλά επαγγέλματα από την ηλικία των 9 ετών για να βοηθήσει την επιβίωση της οικογένειάς του. Το πατρικό πρότυπο τον έχει επηρεάσει βαθιά, καθώς εμπνέει το θαυμασμό, αλλά εμπνέει και το φόβο. Ο αφηγητής παρουσιάζει τον πατέρα του με υπερφυσικές δυνάμεις, να αψηφά την αρρώστια και αποφασιστικός να ρίχνεται με τα μούτρα στη δουλειά για να θρέψει την οικογένειά του. Είναι ενδεικτικό ότι αμέσως μόλις τελειώνει την αφήγηση

¹⁵¹ R. Hirschon, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής- Η Κοινωνική Ζωή των Μικρασιατών Προσφύγων στον Πειραιά*. Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2004, 30.

¹⁵² Τσιώλης, ό.π., 195.

¹⁵³ Χαντζαρούλα, ό.π., 606.

¹⁵⁴ προφορική μαρτυρία Αικατερίνης Βολονάκη(1911), ερευνήτρια Πολυξένη Αγορογιάννη, κωδικός αρχείου MA 127.

για τον πατέρα στρέφεται στον εαυτό, σαν να τον κατατρώγει ακόμα το άγχος της σύγκρισης ή η αίσθηση του χρέους ότι κι αυτός, αν και μικρός, έπρεπε κάπως να συνεισφέρει.

Στην πρώτη του δουλειά σε ένα καφενείο το αφεντικό προσπαθεί να δοκιμάσει την τιμιότητά του κάτι που τον έθιξε και γι' αυτό ήθελε να φύγει από τη δουλειά. Ωστόσο, λειτουργώντας αμυντικά φέρνει ως πρόφαση τους κοριοί που τον τυραννούσαν και τον ανάγκαζαν να περνάει τις νύχτες στο πεζοδρόμιο. Όπως και να 'χει και οι δυο εικόνες μας μεταφέρουν στον κόσμο του παιδιού που προσπαθεί να σφίξει τα δόντια και να αντέξει τις κακουχίες, που είναι έξυπνο και ξεπερνάει τις παγίδες, αλλά έχει και τα όριά του: *«Το λοιπόν είχε καφενείο που λες αυτός εκεί πέρα κι έκανα τον καφετζή. Πήγαινα καφέδες παιδί. Αυτός δε, για να μη με.... τίποτα με κλέψει, ξέρω γω και τα ρέστα, έτσι το κατάλαβα εγώ δηλαδή κι έτσι είναι, έβγαλε και έριξε τότες ένα δεκάρικο ή ένα εικοσάρικο, ήταν παράδες γερές τότες, το λοιπόν εγώ αντί να το πάρω να το βάλω στην τσέπη .... Παρά του λέω το αφεντικό «Αφεντικό ένα εικοσάρικο βρήκα που λες κάτω» Η... το καφενείο ήτανε με ζυλεια δεν ήτανε με τούβλα, παράγκα. Η δε παράγκα που λες είχε πιάσει κοριοί και ήτανε που λες έτσι. Τον καιρό που ανέβαινα πάνω να κοιμηθώ, το τραμ ήταν 50 λεπτά. Το λοιπόν οι κοριοί τους μάζευα έτσι με το χέρι. (δείχνει την χούφτα του) εγώ ένα να με τσιμπήσει, κήκα. Το λοιπόν βρε, την πρώτη μέρα.... Βγαίνω έξω και κάθονται εκεί σε πεζοδρόμιο έξω και κάθισα που λες εκεί πέρα και ξημέρωσε. Το λοιπόν, να φύγω φοβόμουν και το μπαμπά μου, θα με πάρει με το ζύλο. Κάθισα τέλος πάντων, κάνω δυο-τρεις μέρες εκεί πέρα δέκα, θα σε γελάσω, έξω που λες.»¹⁵⁵*

Φεύγει λοιπόν από τη δουλειά στο καφενείο και πάει στην Έκθεση, όπου πάλι η δουλειά που του αναθέτουν είναι δυσανάλογη με τις δυνατότητές του: *«Εγώ παιδί βλέπεις, ολόκληρο απ' εδώ εκεί πιάνει 3 μέτρα και κάτι με τα κουπιά... Κάνω 2-3-4 μέρες σηκώνομαι, φεύγω κι από κει. «Έφυγες πάλι ρε παιδί μου» Τι να κάνω, μπορούσα εγώ να σηκώσω τόσα κιλά;»¹⁵⁶*. Βλέπουμε πως ακόμα και σήμερα προσπαθεί να δικαιολογηθεί, νιώθει το επιτιμητικό βλέμμα του πατέρα του να τον καίει. Η λύση βρίσκεται τελικά μέσω της ισραηλιτικής ζυλεμπορικής εταιρείας, όπου δούλευε ο πατέρας του, που του αναθέτει να κουβαλάει νερό στους εργάτες, ενώ μαθαίνει στην πορεία να ασχολείται και με την ζυλεια και επιτέλους η αξία του αναγνωρίζεται και ο ιδιοκτήτης της εταιρείας τον παίρνει σπίτι του σαν ψυχοπαίδι, οπότε ανακουφίζει τους γονείς του από τα έξοδά του: *«Και έπαιρνα που λες από ένα δεματάκι κι έβγαινα παιδί. Τότε έπαιρνα ας πούμε τα μικρά μετά τα μεγάλα ξέρω γω και τα ρέστα σιγά-σιγά εδώ, έφυγε πια ο κάλος μετά από πολλά χρόνια. Αυτό ήταν κάλος εδώ πέρα όλο. Το λοιπόν να πιάσω δουλειά. Και πάνα νερό και έπαιρνα ξέρω 'γω και έβγαζα και τα ζύλα, τα μπαγκντατιά και τα ρέστα. Ύστερα συνήθισα και έβγαζα σανίδια. Το λοιπόν δούλεψα αν αγαπάς κοντά τους εκεί και κοιμόμουν στο σπίτι. Μ' είχανε σαν .... ψυχοπαίδι μ' είχανε.»¹⁵⁷*. Απόδειξη της σκληρής δουλειάς, της αξιοσύνης του είναι τα σωματικά σημάδια, ο κάλος από την κατεργασία του ζύλου που σφράγιζε το χέρι του εργάτη για πολλά χρόνια. Η εργασία γίνεται ένα με το σώμα, ένα με τον εαυτό.

Η αποτελεσματικότητα και η αξιοσύνη στη δουλειά δημιουργούν την εικόνα ενός περιζήτητου εργάτη, τον οποίο κρατούν ως πολύτιμο βοηθό οι εργοδότες: *«Το λοιπόν με ζήτησε ο Παυλίδης, με ζήτησαν που λες πολλοί έμποροι. Δε με αφήκαν οι Ισραηλίτες να πάω.»¹⁵⁸*. Η αυτοεικόνα του αφηγητή μας προδίδει την αυτοπεποίθησή του, την πίστη στις δυνατότητές του και την αναγνώριση της αξίας του από τους άλλους: *«Και λοιπόν επειδή με ήξεραν που λες εμένα στη δουλειά ότι δούλευα πολύ και ήμουν και πώς να σε πω, μυαλό καλό δηλαδή δούλευε το μυαλό μου πολύ, εν τέλει άμα και δεν είχα δουλειά, « βρε... έλα δω ρε» λέει. Το λοιπόν έπιασα που λες δουλειά, πήγαινα στα βαπόρια.»¹⁵⁹*. Η εμπειρία και η εξειδίκευση κάνουν τον αφηγητή αναντικατάστατο, τόσο που μόλις λείπει δημιουργούνται δυστυχήματα: *«Δουλεύω στο βίντσι, δουλεύω και στο κουμάντο, αλλά περισσότερες φορές στο κουμάντο. Γιατί αν δεν ξέρεις να κάνεις κουμάντο, κήκες. Θα σκοτώσεις άνθρωπο. Κατάλαβες; Να σε πω γιατί. Το λοιπόν και εγώ έλειψα, δεν πήγα κάνα δυο-τρεις μέρες νομίζω, δεν ξέρω τι συνέβαινε, αρρώστησα θαρρώ λίγο και πήγε άλλος στο κουμάντο. Το λοιπόν έφυγα που λες εγώ και που λες κάποιος άλλος. Δουλειά. Τον έβαλαν που λες εκεί πέρα μέσα να κάνει κουμάντο. Μόλις γένεται που λες αυτό, φεύγει μια ράγα, δε μπορώ... πως διάολο λέγεται, χτύπησε λιγάκι φαίνεται στην κουπαστή, σ' αυτά που λες, φεύγει μια..... ένα σίδερο, μια ράγα μεγάλη και του σφυρίζει μία που λες αυτόν..... πάει αυτός. Μπάνιο τον έκαναν. Χτυπάει η ράγα, τον πετάζει στα πλάγια που λες του βαποριού ... Το λοιπόν*

¹⁵⁵ Το ίδιο

¹⁵⁶ Το ίδιο

¹⁵⁷ Το ίδιο

¹⁵⁸ Το ίδιο

¹⁵⁹ Το ίδιο

και τον έκανε κομμάτια, τον πέταξε επάνω. που λες τέλος πάντων πάω κάτω, λέει «αυτό κι αυτό, πάθαμε δυστύχημα...»¹⁶⁰.

Όπως βλέπουμε λοιπόν η απασχόληση σε μια δουλειά επικίνδυνη χρειάζεται υπευθυνότητα και πείρα, γι' αυτό και έχει τις ανάλογες απολαβές: «και πρέπει να ξέρεις να κάνεις κουμάντο, και άμα και αυτό και στο βίντσι να ξέρεις. Αυτά τα ήξερα. Έτσι έβγαλα καλά λεφτά.»¹⁶¹. Για τον αφηγητή το να βγάζει σε ηλικία 17 ετών αρκετά χρήματα είναι ένδειξη της αξίας του. Κάποιες φορές όμως δεν του αρκεί, εφόσον νιώθει ότι εκμεταλλεύονται τη φιλοτιμία του και τον θεωρούν κοροϊδο: «Με πληρωμή πάνα τα καλάθια που λες εκεί πέρα, κόπηκαν τα χέρια μου..... Κι από τότες ..... δεν με έδιωξαν ..... που θα βρουν βλάκα δηλαδή σαν και μένα; Δεν υπήρχε άλλος...»¹⁶². Σε τέτοιες περιπτώσεις, δεν κάθεται με σταυρωμένα χέρια, αλλά ενεργοποιείται και διεκδικεί τα δικαιώματά του ως εργαζομένου: «βρε άει στο διάλο λέω τον κερατά, με συγχωρείτε κιόλα, το λοιπόν (αδ. φράση) το αφεντικό δηλαδή... και είχα μια παράγκα και κοιμόμουνά μέσα, κάτω στον παλιό σιδηροδρομικό σταθμό από πάνω ήταν τα ξυλεμπορικά, δεν ξέρω αν τα ξέρετε, το λοιπόν εκεί πέρα μέσα. Και πάω αλλάζω σηκώνομαι και φεύγω και πάω στο σωματείο, είχαμε κάνει σωματείο εμείς, και όπως ήμουν γραμμένος και εγώ στο σωματείο, εκεί πήγα στο σωματείο και ήταν ενώσεις ξυλεμπόρων, ήταν 14 ξυλέμποροι και ο πρόεδρος των ξυλεμπόρων, ήτανε Ισραηλίτης, ήταν ο Σιντός Σαλντιέ.»¹⁶³

Είναι χαρακτηριστικό ότι από τους αφηγητές μας μόνο δυο οι οποίοι εργάστηκαν σε πολλά, διαφορετικά επαγγέλματα από μικρή ηλικία και για όλη τη ζωή τους αναφέρουν διεκδίκηση των εργασιακών τους δικαιωμάτων. Η καταγγελία της αυθαιρεσίας προϋποθέτει συνείδηση και επαγρύπνηση, που δεν απέκτησαν άλλοι που εργάστηκαν περιστασιακά ή ήταν αυτοαπασχολούμενοι. Η ταύτιση των εργατικών αιτημάτων με τον κομμουνισμό ήταν πολύ συχνή στη δεκαετία του '30 της μανίας του ερυθρού κινδύνου. Η Κατίνα Βολονάκη μας λέει για έναν από τους εργοδότες της: «Α: αφού κάναμε, φωνάζαμε, λέγαμε λίγα είναι αυτά που μας δίνεις. Κουμμουνίστριες είστε! Κουμμουνίστριες είστε! Ναι, ε θα σας καταγγείλω, θα σας κάνω, μας φοβέριζε κιόλας. Ε: ήσασταν πολλές... Α: Εβραίος ήτανε (γελάει). Το αφεντικό. Ε: ήσασταν πολλές που δουλεύατε; Α: εκεί πολλές ε, καμιά δεκαπενταριά ήμασταν. Ε: και φωνάζατε και ζητούσατε περισσότερα χρήματα; Α: το λέγαμε. Ε: ναι, ναι. Α: και ώρες πολλές δουλεύαμε και λεφτά δεν παίρναμε. Ε: πάλι πηγαίνατε απ' τις 8 μέχρι το απόγευμα; Α: όλη την ημέρα ήμασταν εκεί. Ε: όλη την ημέρα. Α: ναι, απ' το πρωί μέχρι το βράδυ. Ε: και σας έλεγε Κουμμουνίστριες ε... Α: ναι γιατί φωνάζαμε...Κουμμουνίστριες είστε, ένας, μας φοβέριζε. Ε: ναι. Α: κι ύστερα έγινε το οχτάωρο το '36, έγινε, αυτά. Γίνηκε οκτώ ωρών, βγάλαν και βιβλιάρια κι αυτά έχουν και βιβλιάριο.»¹⁶⁴. Η εργασία και το πλαίσιο της, όπως η ασφάλιση που βλέπουμε εδώ, είναι τόσο σημαντικά που χρησιμοποιούνται ακόμα και ως χρονολογικός δείκτης, ως εσωτερική χρονολόγηση για γεγονότα εθνικής εμβέλειας: «Σ: Το '39 έγινε το ΙΚΑ, μπράβο. Τα λοιπόν, τον Αύγουστο το '39 με '40 δηλαδή θετικά, μας παίρνουν τον Αύγουστο μήνα στρατιώτες.»¹⁶⁵. Εντούτοις, άλλες φορές συμβαίνει και το αντίθετο και πέρα από την εσωτερική ροή των χρονολογιών με βάση τα δικά τους βιώματα υπάρχουν και τα εξωτερικά ερεθίσματα που λειτουργούν ως ορόσημα στη χρονική ροή της αφήγησης: «Ε: πότε φύγατε, θυμόσατε την ημερομηνία; Α: α, αυτό το θυμάμαι το '63, που σκοτώσαν τον Κένεντι.»¹⁶⁶.

Η εργασία και η αυτοσυντήρηση εμφυσά κουράγιο και αυτοπεποίθηση στα άτομα και πολλές φορές τα κάνει πιο αποφασιστικά να ρισκάρουν. Άλλωστε, από μικρή ηλικία έμαθαν να προσπαθούν και να τα βγάζουν πέρα υπό την πίεση της ανάγκης. Η Κατίνα όταν της παρουσιάστηκε η ευκαιρία να φύγει στη Γερμανία, δε φοβήθηκε να ξεκινήσει μόνη της, προκειμένου να βρει καλύτερες συνθήκες εργασίας και καλύτερο μισθό: «Ε: κι εσύ, κι εσείς ήσασταν μόνη σας ε; Α: ε, μόνη μου, αλλά αποφασιστικά ήμουν. Ε: δε φοβόσασταν, αφού ήσασταν από... Α: ε, έπρεπε, τι άλλο να κάνουμε;».

¹⁶⁰ Το ίδιο

¹⁶¹ Το ίδιο

¹⁶² Το ίδιο

¹⁶³ Το ίδιο

¹⁶⁴ προφορική μαρτυρία Αικατερίνης Βολονάκη(1911), ερευνήτρια Πολυξένη Αγορογιάννη, κωδικός αρχείου MA 127.

¹⁶⁵ προφορική μαρτυρία Αθανάσιου Στρατάκη(1910), ερευνήτριες Αθηνά Μήλιου και Αναστασία

Μητσοπούλου,31/5/1996.

¹⁶⁶ προφορική μαρτυρία Αικατερίνης Βολονάκη(1911), ερευνήτρια Πολυξένη Αγορογιάννη, κωδικός αρχείου MA 127.

Αλλού αυτοχαρακτηρίζεται ως ζωνρή με την έννοια της ακούραστης, αεικίνητης, γεμάτης ενέργειας γυναίκας που νοιάζεται για όλους και τα καταφέρνει όλα: «*E: δηλαδή δε, δε ζήσατε, ούτε σαν παιδί ζήσατε, ούτε σαν κορίτσι ζήσατε, πολύ κουραστήκατε. A: πολύ, πάρα πολύ κουράστηκα. E: πάντως δε χα...για να τα κάνετε όλα αυτά, σημαίνει ότι δε χάνατε το κέφι σας; δε χάνατε. A: μπα, πάντα ήμουν έτσι ζωνρή κι έλεγα «εγώ θα ζήσω, εγώ θα κάνω». Τώρα έχει ένα χρόνο, που λέω «μάλλον δε θα ζήσω πια, δεν αντέχω». Αρχισα κι απελπίζομαι.»*

Η εργασία και η φροντίδα των άλλων ήταν καθοριστικοί παράγοντες στη διαμόρφωση της υποκειμενικότητας και δημιούργησαν μια ψυχική δομή που χαρακτηριζόταν από την εμμονή με τη δουλειά. Το εργασιακό έθος της σκληρής δουλειάς που γίνεται μέρος του εαυτού, επιθυμία και πηγή υπερηφάνειας διατρέχει ολόκληρη τη ζωή τους.¹⁶⁷ Και στις δύσκολες οικογενειακές στιγμές η Κατίνα αναλαμβάνει τη φροντίδα της μικρής της αδερφής εις βάρος της δουλειάς της. Η οικογένεια προέχει του προσωπικού κέρδους: «*A: κάθησε, πήγαινε να την δεις κι αυτά και να 'ρθεις πάλι πίσω, όχι εγώ, η αδελφή μου πεθαίνει, ο Θεός θέλει να την κοιτάζω. E: η μεγάλη σας, η μεγάλη σας αδελφή δεν ήταν εδώ πέρα, δεν μπορούσε να τη φροντίσει; A: ε, τι να με βοηθήσει, αυτή αγράμματη, τίποτα, η μεγάλη. E: ναι. A: α, πα, πα. Αυτή μόνο για το σπίτι ήτανε, άσσος (γελάει).»* Και σ' αυτήν την περίπτωση οι ρόλοι των αδερφών είναι ξεκάθαροι και πάλι είναι θέλημα Θεού να ακολουθήσει η Κατίνα τη χριστιανική οδό της αυτοθυσίας.

5.3 Το αφήγημα της υποταγής, της αντίστασης και μοιρολατρίας

Βλέπουμε πως τα υποκείμενα δεν συγκροτούνται ερήμην τους, αλλά μετέχουν στη διαδικασία διαμόρφωσής τους. Το δίπολο αντίσταση-υποταγή εξηγεί κάποιες από τις αντιδράσεις τους στις πιέσεις που τους ασκούνται, αλλά εγκλωβίζει την έννοια του δρώντος υποκειμένου στο περιοριστικό δίλημμα ότι το υποκείμενο είτε αντιστέκεται είτε συναινεί στις κυριαρχικές δομές εξουσίας.¹⁶⁸ Η Ευτέρπη Τσουβαλά προσπαθεί να δικαιολογήσει τους γονείς της, οι οποίοι λόγω των πιεστικών αναγκών της επιβίωσης την έστειλαν να εργαστεί ως υπηρέτρια. Για να αποδώσει την τραγικότητα της κατάστασης ο λόγος της αρθρώνεται ασθματικός, με πολλά ασύνδετα σχήματα και με τη χρήση υποκοριστικών που αποδίδουν τα ελάχιστα μέσα που διέθεταν. «*Ωσπου να βρει και ο μπαμπάς μου δουλειά - τι δουλειά; θέριζε, έκαμνε τέτοια, τέσσερα παιδάκια..., τι να μας ταΐσει. Σας είχα πει και μέσα σ' αυτό, εε πήγαίναμε είχαμε το μπακάλη... Όταν θα να πληρωθεί στη βδομάδα, άρχισαμε και μεις αυτό το διάστημα, μεγάλωσαμε, μπήκαμε σε δουλειές. Δουλεύαμε. Άλλοι σε μεταξουργείο, άλλοι σε αυτό, περίμενε, έφερναμε τα λεφτά, τα δίναμε στα χέρια του, λογάριαζε, ξεπλέωναμε το μπακάλη. Τώρα τι να πάρει η μαρούλα μου. Πήγαινε έπαιρνε ένα τέταρτο τυρί, δηλαδή μπορώ να σ' πω ότι από την πατρίδα μας δεν την ήβραμε πείνα και τέτοια.»¹⁶⁹ Ο τρόπος αφήγησης ακολουθεί τη γραμμική και λογική πορεία της διαδικασίας και τον τρόπο διοχέτευσης των χρημάτων: δούλευαν, παρέδιδαν τα χρήματα στον πατέρα, εκείνος έκανε τη διαχείριση και ξεχρέωναν τα χρέη τους. Παρατηρούμε ότι η αφηγήτρια επαναλαμβάνει το μοτίβο της οικογενειακής δομής που παρά τη λειτουργία του στα πρότυπα προ του διωγμού, λόγω των ελλείψεων και των πιέσεων των εξωτερικών συνθηκών προκαλούσε δυστυχία. «*Όταν ήρθαμε εδώ πέρα, ε στενοχώρια, δυστυχία, ένας πατέρας να δουλέψει... Η μαμά μου δεν ήταν σε θέση, κοίταζε τα παιδιά της. Πήγαινε έπαιρνε ένα τέταρτο τυράκι, και καθόνταν και μας έκοβε από μια βουκίτσα με ψωμί.»¹⁷⁰**

Παρ' όλα αυτά η μικρή προτάσσει μεγάλες αντιστάσεις, δεν θέλει με τίποτα να εργαστεί ως υπηρέτρια και της βγαίνει μια άρνηση ακόμα και στην αφήγηση των συμβάντων. Οι μισοτελειωμένες φράσεις, οι επαναλήψεις, τα επιφωνήματα και ο ελεύθερος πλάγιος λόγος προδίδουν τη συναισθηματική της φόρτιση. Το ρήμα στην προστακτική «κάτσε» είναι συνώνυμο της υποταγής στην λαϊκή προφορική παράδοση, όπως στα κλέφτικα τραγούδια π.χ. «Αντώνη κάτσε φρόνιμα να γίνεις νοικοκύρης». Η αφηγήτρια παρά την παράκληση της μητέρας δεν κάθεται, αντιστέκεται. «*E, δεν καθό..., δεν μπορούσα να κάτσω. Αν καθόμουνα καμιά δεκαπενταριά μέρες, ερχόνταν με γύρευαν υπηρέτρια. Η μαμά μου να σώσει κανένα κορίτσι, μας έδινε υπηρέτριες. Αλλά εγώ δεν έκατσα... Εγώ,*

¹⁶⁷ Χαντζαρούλα, ό.π., 380-381.

¹⁶⁸ Χαντζαρούλα, ό.π., 606.

¹⁶⁹ προφορική συνέντευξη Ευτέρπης Μακράκη – Τσουβαλά(1915), ερευνητής Θεοδόσης Τσιρώνης, 23/10/1997, κωδικός αρχείου MA 175

¹⁷⁰ Το ίδιο

ώσπου να φύγει η μαμά μου να πάει δέκα βήματα, ου! έφυγα απ' τ' άλλο το σοκάκι και έβγαινα μπροστά της. Και 'κλαιγε η μανούλα μ', έκλαιγε για... "Κάτσε μωρέ κοριτσάκι μου, τι (δυσνόητη λέξη, 00.54.22). Ο μπαμπάς μου ήθελε κιόλα να πάμε, στ' άλλα, όχι τα μικρά. Εδώ, ότι τράβηξα εγώ.»¹⁷¹.

Είναι χαρακτηριστικό ότι η μητέρα είναι το εκτελεστικό όργανο των εντολών και επιθυμιών του πατέρα. Δημιουργείται έτσι μια ιεραρχία όπου στην κορυφή βρίσκεται ο πατέρας που επιβάλλει, στη μέση η μητέρα που εκτελεί και στη βάση η κόρη που είναι ο αποδέκτης των πιέσεων και των εντολών. Το σύστημα της οικιακής διαχείρισης ήταν κλειστό και η εξουσία της μητέρας προϊόν περιορισμένων επιλογών. Οι αφηγητές τρέφουν αμφίθυμα αισθήματα για τη μητέρα, καθώς από τη μία αισθάνονται ότι δεν είχε άλλη επιλογή και από την άλλη η εγκατάλειψή τους σε ξένους τους γεμίζει με πικρία.

Πέρα από την επαναλαμβανόμενη σκηνή της μικρής και της μητέρας να κλαίνε μαζί, που λειτουργεί ως τόπος αναφοράς που εξιλεώνει τη μητέρα στα μάτια της κόρης, η αφηγήτρια με ένα σχόλιο που αφήνει ανολοκλήρωτο ίσως εννοεί ότι η οικιακή εργασία δεν ήταν κοινωνικά αποδεκτή. Φαίνεται ότι της έχει μείνει μάλιστα τραύμα, ότι είναι προς εκμετάλλευση και ότι θα την απομακρύνουν από την οικογένειά της, συγκεκριμένα ότι οποιαδήποτε καλοντυμένη κυρία ερχόταν κοντά της ήθελε να την πάρει στο σπίτι της: «E: Τελικά κυρία Ευτέρπη, εργάστηκες ως υπηρέτρια; A: Δεν εργάστηκα, όχι παιδάκι μου. Πήγαινα, αν καθόμουνα..., αν προλάβαινα την μαμά μου που έφευγε, ώσπου να φύγει η μαμά μου απ' εκεί πέρα, εγώ έβγαινα μπροστά, κλάμα η μαμά μου, καθόμασταν στο δρόμο και κλαίγαμε και οι δυο. "Δεν θέλω να πάω!" της έλεγα συνέχεια. E, ύστερα πια έλεγε "Δεν θα το στείλω, δεν θα το στείλω ". Άμα έβλεπα καμιά καλοντυμένη, νόμιζα για μένα έρχονταν - τέτοια φοβία είχα. E: Γιατί δεν ήθελες να πας; A: Δεν ήθελα να πάω υπηρέτρια, δεν πήγα πουθενά να πάω.»¹⁷²

Αυτή η φοβία και το άγχος της μικρής Ευτέρπης μας θυμίζει την εικόνα που σχηματίζει ο Halbwachs «υπάρχουν εξάλλου σε όλη τη διάρκεια της παιδικής ηλικίας πολλές στιγμές όπου βρίσκεται κανείς αντιμέτωπος με πράγματα που δεν είναι η οικογένεια, είτε σκοντάφτει, είτε τραυματίζεται με αντικείμενα είτε αναγκάζεται να υποταχθεί και να υποκύψει στη δύναμη των πραγμάτων, περνώντας αναπόφευκτα από μια σειρά μικρές δοκιμασίες που λειτουργούν σαν προετοιμασία για την ενήλικη ζωή: είναι η σκιά που προβάλλει στην παιδική ηλικία η κοινωνία των ενηλίκων και μάλιστα περισσότερο από μια σκιά, διότι το παιδί μπορεί να κληθεί να αναλάβει μέρος της έγνοιας και των ευθυνών το βάρος των οποίων πέφτει συνήθως σε ώμους δυνατότερους από τους δικούς τους και τότε προσωρινά τουλάχιστον και για ένα μόνον μέρος του εαυτού του, ανήκει στην ομάδα εκείνων που είναι μεγαλύτεροι σε ηλικία από το ίδιο.»¹⁷³

Η αφηγήτρια είχε μια τραυματική εμπειρία που τη σημάδεψε: «Πήγα εδώ πέρα στην αυτήνα..., στ..., στην Παναγία Φανερωμένη. Και εγώ, πήγα σε μιαν άλλη. Και τι νομίζεις, τότε που γυρεύαμε υπηρέτριες, δεν ήτανε τόσο πολύ..., πήγα σε μια άλλη. Στο σπίτι της μέσα, δεν με είχανε, εβγαίνανε δυο φίδια. Φίδια να 'ναι. Αυτή έπιανε έβαζε γάλα, ζέχασε μια μέρα να το βάλει γάλα, φαίνεται το φίδι, και δεν με είπε και μένα..., για να μην φοβηθώ και... Μπαίνω μέσα στην κουζίνα, και δείχνω μια φωνή και φεύγω "Κυρία, κυρία!" "Γιατί φωνάζεις;" λέει, "Τί φωνάζεις;" λέει. "Αυτά είναι του σπιτιού." Γιατί λέει δεν... Με βρήκε σφάλμα εμένα, που δεν το 'βαλα γάλα. Ούτε ήξερα εγώ που έβαζε γάλα. E, μ' αυτές τις πρώτες αρχές, δεν πήγαινα σε κανένα σπίτι, δεν ήθελα να πάω. Να κάτω στ' σπίτι, δεν ήθελα»¹⁷⁴. Η αφήγηση αποδίδει την αγωνία του μικρού παιδιού που είναι σε ένα άγνωστο και εχθρικό περιβάλλον, το οποίο οπτικοποιείται με την απρόσμενη εμφάνιση των φιδιών, αλλά δεν παύει να είναι υπεύθυνο και υπαίτιο για την παραμικρή απροσεξία και παράλειψη. Τρομάζει, υποφέρει από τη δυσάρεστη έκπληξη και αντί να το παρηγορήσουν και να το καθησυχάσουν, το επιπλήττουν και το φέρουν προ των ευθυνών του. Υποφέρει από την αδικία που υφίσταται, καθώς κατηγορείται για κάτι το οποίο δεν ήξερε. Κι από εκεί και πέρα χάνει την εμπιστοσύνη στον εαυτό του και στους άλλους και του βγαίνει μια άρνηση που φαίνεται στην επανάληψη του ρήματος: «δεν ήθελα».

Απορεί και η ίδια με το κουράγιο και την υπομονή που βρήκε για να αντιμετωπίσει τις δυσκολίες της ζωής και τα αποδίδει στη Θεία Πρόνοια: «A: Αχχχχχ! Τράβηξα εγώ πάρα πολλά παιδί μου τράβηξα... Και κάθομαι πολλά που τα σκέφτομαι και λέω «Δόξα σοι ο Θεός!». Μ' έδωσε ο Θεός

¹⁷¹ Το ίδιο

¹⁷² Το ίδιο

¹⁷³ Halbwachs, *ό.π.*, 64-65.

¹⁷⁴ προφορική συνέντευξη Ευτέρπης Μακράκη – Τσουβαλά(1915), ερευνητής Θεοδόσης Τσιρώνης, 23/10/1997, κωδικός αρχείου MA 175.

υπομονή, μεγάλωσα ήτανε εννιά χρονώ το κορίτσι μου. Και δώδεκα χρονώ ήταν τ' αγόρι μου. Με δίχως άντρα, δυο μήνες μπήκαμε μέσα στο σπίτι, όλα περισσότερα ήτανε χρέη και εργαζόμουνα...». Από την παιδική της ηλικία διέκοψε το σχολείο και εργαζόταν σε ξένα σπίτια, κάτι που της προκαλούσε τρόμο, αργότερα εργάστηκε σε υφαντουργείο, αλλά και πάλι δεν διαχειριζόταν τα χρήματα που κέρδιζε. Όταν παντρεύτηκε και πάλι εργαζόταν, αλλά τουλάχιστον έκανε τη δική της οικογένεια. Όταν όμως έχασε τον άντρα της ένιωσε ότι πάλι πρέπει να παλέψει μόνη και πως είναι το πεπρωμένο της να βασανίζεται: «Α: Δεν βρίσκω καμιά, δηλαδή καμιά ουσία, καμιά χαρά να πω «Αχ! Εκεί πέρα περάσαμε ζωή!». Όχι. Τίποτα. Όλα τα μέρη που μεγάλωσα και έφτασα, όλο με βάσανα. Δεν, δεν ησθάνομαι τίποτα. Αυτό που θα ησθανόμουνα αν ζούσε άντρας μου και παντρεύαμε τα παιδιά μας όπως τα πάντρεψα - αλλιώς είν' άντρας, άλλη δύναμη έχει -. Αυτό, λέω να 'τανε γερός.»

Βέβαια, πολλές φορές συμβαίνουν στη ζωή μας απροσδόκητες καταστάσεις που δεν μπορούμε να τις ελέγξουμε και φέρνουν τα πάνω-κάτω. Ακόμα κι αν δεν είναι δική μας επιλογή, οι συνέπειές τους μας καθορίζουν. Η Δέσποινα Ζαμπέτογλου, γεννημένη στο Κουρί της Μ.Ασίας το 1911, ήταν η πρωτότοκη κόρη μιας εύπορης οικογένειας. Στη Θεσσαλονίκη εγκαταστάθηκαν στους θαλάμους της Τούμπας και μετά από ενάμιση χρόνο στους θαλάμους της Καλαμαριάς. Μετά τον ξαφνικό θάνατο του πατέρα, η μητέρα καταβεβλημένη από τα βάσανα αρρώστησε κι εκείνη και τα έτοιμα λεφτά τελείωσαν. Οι εικόνες που της έρχονται από εκείνη την εποχή είναι εχθρικοί ντόπιοι και γιατροί να πηγαινοέρχονται στο σπίτι για τους αρρώστους της οικογένειας. Το σενάριο μιας ευτυχισμένης και στρωτής ζωής αν ζούσε ο πατέρας επιβιώνει ακόμα στον υποθετικό λόγο της αφηγήτριας. «Ζ: Ε στον δρόμο τους συναντούσαμε, δεν ξέρω, εμένα πέθανε, αν ζούσε ο πατέρας μου ίσως να είχε συναναστροφές με ανθρώπους έτσι ντόπιους γιατί θα παίρναμε το σπίτι σας λέω θ' ανοίγαμε μαγαζί θα είχαμε, αλλά αφού πέθανε ο πατέρας μου κι ύστερα κλειστήκαμε, εμείς μικρά ήμασταν δεν ξέραμε, ε η μητέρα μου 'κανα δύο χρόνια δεν βγήκε να πάει πουθενά, αρρώστησε, κάθε μέρα γιατρούς είχαμε στο σπίτι γι' αυτό φάγαμε και όλα τα λεφτά και αναγκάστηκε να βγει στη δουλειά ύστερα η μητέρα μου να μέχρη το (δυσνόητο).»¹⁷⁵

Η αφηγήτριά μας προσπαθεί να διαπραγματευτεί το γεγονός ότι τα έχασαν όλα ξαφνικά και αναγκάστηκε να δουλέψει από τρυφερή ηλικία. Στην αρχή, το αντιμετωπίζει στωικά επικαλούμενη τη δύναμη της ανάγκης που σε κάνει να ξεπερνάς τις αντοχές σου. Στη συνέχεια όμως εκφράζει το παράπονό της από τη σκληρότητα της δουλειάς που ήταν χειρωνακτική υπό τον καυτερό καλοκαιρινό ήλιο μέσα σε έναν γυμνό προσφυγικό συνοικισμό. Ένα χάος, όπως το χαρακτηρίζει, ίσως και κάτι παραπάνω τόσο που δεν βρίσκει λέξη κατάλληλη να το χαρακτηρίζει. «Ε: Δεν μου λέτε κυρία Δέσποινα πως έτσι αμέσως προσαρμοστήκατε και από τα τόσα καλά...Ζ: Ε τι να κάνω, η ανάγκη, η ανάγκη κάνει πολλά...Ε: Ναι και αρχίσατε να δουλεύετε και σεις. Ζ: Ε τι να κάνω, 11 χρονών κοριτσάκι και στα τούβλα δούλεψα, κουρασμένη σας λέω αυτά τα χέρια τρέμουνε, εκείνα τα τούβλα πόσο χειροποίητα ήτανε... τρία τούβλα φέρναμε στην κυρία...[...] Ζ: Μεροκάματο έπαιρνα καλό, 38 δραχμές. Πολύ σκληρά όμως. Δουλεύαμε 10 ώρες, 11...[...]Εγώ σαν μικρή έπαιρνα πολύ μεγάλο, αλλά ήταν η δουλειά τέτοια σκληρή, τόσο βαριά μες στον ήλιο όλη την ημέρα... ούτε δέντρα είχε τότε η Τούμπα ούτε τίποτα, ύστερα τα φυτέψαν που 'γιναν οι συνοικισμοί, τότε ήτανε ένα χάος, ένα...»¹⁷⁶. Η σκληρή εργασία αφήνει τα ίχνη της ανεξίτηλα επάνω στο κορμί και κυρίως στην ψυχή. Η κούραση, τα χέρια που τρέμουν είναι μια πραγματικότητα του παρελθόντος που ζει ακόμα μέσα στο παρόν.

Συμπεράσματα

Στην παρούσα μελέτη επιχειρήσαμε να ερευνήσουμε το λόγο των ίδιων των προσφύγων για την εμπειρία τους ως εναλλακτική αφήγηση πέρα από αυτή του κυρίαρχου λόγου που βλέπει τους πρόσφυγες είτε ως οικονομικό βάρος αρχικά με την ανάγκη περίθαλψης και αποκατάστασης είτε ως καταλύτη της βιομηχανικής και αγροτικής ανάπτυξης στα επόμενα χρόνια. Η ΕΑΠ και το κράτος παρείχαν στους πρόσφυγες κάποια εργαλεία και μια σχετική ανακούφιση, χωρίς ωστόσο να τους εξασφαλίζουν την επιβίωση και την ασφάλεια. Υφίσταντο ταπεινώσεις και δυσκολίες και οι προφορικές μαρτυρίες είναι μια προνομιακή πηγή γνώσης σχετικά με αυτές. Ήδη καταβεβλημένοι από τη βία και τον ξεριζωμό είχαν να αντιμετωπίσουν την κοινωνική υποβάθμιση, την απώλεια μελών της

¹⁷⁵ Το ίδιο.

¹⁷⁶ Το ίδιο.

οικογένειας, την εξωτερική εργασία κυρίως ανηλίκων μελών, την πείνα και τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης.

Αναλύοντας το υλικό που είχαμε στη διάθεσή μας επιχειρήσαμε να ξαναζωντανέψουμε την εμπειρία των προσφυγόπουλων στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου. Επικεντρωθήκαμε στην παιδική εργασία θέλοντας να κατανοήσουμε πώς η εμπειρία αυτή διαμόρφωσε την κοσμοθεωρία, τις κοινωνικές σχέσεις και τις προσδοκίες τους. Προσπαθήσαμε να δούμε πολλές πτυχές της εμπειρίας και της ταυτότητάς τους λαμβάνοντας υπόψη τους πολλαπλούς τους ρόλους. Δεν επικεντρωθήκαμε μόνο στην προσφυγική τους ταυτότητα, ούτε μόνο στο φύλο ή την ηλικία τους, αλλά στο συνδυασμό όλων αυτών των κριτηρίων σε συνάρτηση και με την οικογενειακή τους κατάσταση και την πρόσβασή τους στην εκπαίδευση. Οι συνθήκες ήταν παρόμοιες για όλους, οπότε παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον το πώς τις χειρίστηκαν διαφορετικοί άνθρωποι και πώς δημιούργησαν εναλλακτικές σε κάτι που έμοιαζε μονόδρομος. Μέσα από τις αφηγήσεις τους παρατηρούμε πως με το πέρασ των χρόνων οι εμπειρίες της παιδικής εργασίας συνήθως έχουν μια τραυματική χροιά επειδή αποτέλεσαν την αρχή για έναν κύκλο δοκιμασιών που σημάδεψε ολόκληρη τη ζωή τους. Άλλες φορές, ωστόσο, αποκτούν μια πιο ουδέτερη και σχετικά ανώδυνη εικόνα ενός ολοκληρωμένου παρελθόντος που δεν επηρεάζει άμεσα το παρόν.

Στα πρώτα δυο κεφάλαια σχημάτισαμε το πλαίσιο μέσα στο οποίο κινούνταν οι αφηγητές μας: τους προσφυγικούς συνοικισμούς και τις συνθήκες διαβίωσης, την πόλη και τους χώρους εργασίας. Στη συνέχεια, επικεντρωθήκαμε στην εργασία καθεαυτή και τις πτυχές της: τις μορφές της, τα ωράρια, τις συνθήκες δουλειάς, τις εργοδοτικές σχέσεις. Όμως πέρα από το τι και το πώς προκύπτει πάντα και το γιατί. Γιατί εργάζονταν οι αφηγητές μας και όχι άλλοι, ποιος το αποφάσιζε αυτό, υπήρχαν περιθώρια επιλογής και αντίστασης και τι συνέπειες είχαν οι αποφάσεις αυτές; Στις στρατηγικές επιβίωσης της προσφυγικής οικογένειας ανατέμνουμε τα κίνητρα, τις σκέψεις και τις πράξεις, αλλά και τον αντίκτυπό τους στα συναισθήματα. Κι έτσι καταλήγουμε στο τελευταίο κεφάλαιο να εξετάσουμε πώς η όλη εμπειρία της παιδικής εργασίας εσωτερικεύθηκε και πώς μέσα από την αφήγηση διαφαίνεται ο καταλυτικός της ρόλος στη διαμόρφωση της υποκειμενικότητας των αφηγητών.

Επικεντρωθήκαμε αρκετά στην οικογένεια, επειδή κάθε οικογένεια με την έννοια της οικιακής ομάδας, λειτουργεί ταυτόχρονα και ως οικονομική ενότητα, εφόσον η θέση και ο ρόλος ενός προσώπου μέσα στον οικογενειακό σχηματισμό σχετίζεται άμεσα με τη θέση και το ρόλο του στην οικογενειακή οικονομία. Επιχειρήσαμε να ερευνήσουμε πώς η είσοδος στον κόσμο της εργασίας από την παιδική ηλικία διαμόρφωσε ρεαλιστικές σχέσεις, υποχρεώσεις και ιεραρχίες τόσο στο εσωτερικό της οικογένειας όσο και στο χώρο εργασίας, αλλά τροφοδότησε και φαντασιακές αναπαραστάσεις του εαυτού. Τα αντανακλαστικά των παιδιών απέναντι στην καταπίεση και την υποταγή εκφράζονται με διαφορετικές εικόνες του εαυτού και εναλλακτικές στρατηγικές επιβίωσης αντίστοιχα. Η κατασκευή της ταυτότητας μας περνά από διεργασίες στις οποίες δεν μπορούμε να ασκήσουμε απόλυτο έλεγχο, όπου παρεισφρεί το υποσυνείδητο. Στην αφήγηση της βιογραφίας στη λογικά και συνειδητά δομημένη αυτοεικόνα μας σχηματίζονται ρωγμές απ' όπου εκβάλλουν καταπιεσμένα στοιχεία του εαυτού μας.

Η ανάγκη και η έλλειψη εναλλακτικών παρουσιάζει τις επιλογές και τις στρατηγικές επιβίωσης που αναπτύσσουν σαν μονοδρόμους, σαν αναγκαστικές πορείες χωρίς άλλη επιλογή. Η περίοδος έκτακτης ανάγκης, η δυσάρεστη παρένθεση που θα κλείσει σύντομα γίνεται τρόπος ζωής και το προσωρινό γίνεται μόνιμο. Η ζωή με στερήσεις και καταπίεση γίνεται ο μόνος τρόπος ζωής που μοιράζονται οι πρόσφυγες που έχουν υποβιβαστεί συλλήβδην στη μη προνομιούχα τάξη. Μέσα από την ανάληψη ευθυνών και την έκθεση στο ανοίκειο εργασιακό περιβάλλον ίσως επέρχεται μια πρόωρη ενηλικίωση. Οι σχέσεις με τους σημαντικούς άλλους στη ζωή του παιδιού που αναγκάζεται να βγει στην αγορά εργασίας γίνονται πιο πολύπλοκες λόγω των υποχρεώσεων και των προσδοκιών που βαραίνουν το παιδί. Ωστόσο, τα παιδιά συνέπασχαν μεν με τους μεγάλους και υπέφεραν τις ίδιες στερήσεις, αλλά δεν είχαν την ίδια συνείδηση του τι έχασαν και του μεγέθους της συμφοράς σε σχέση με εκείνη των γονιών τους, που δυσκολεύτηκαν πολύ περισσότερο να προσαρμοστούν στη νέα πραγματικότητα.

Η σχέση με τους γονείς -παρά η σχέση με τους εργοδότες ή τους συνομηλίκους- διαπερνά τις αφηγήσεις, καθώς οι αφηγητές αμφιταλαντεύονται για τη στάση των γονιών τους. Από τη μια, κυριαρχεί η ταύτιση με τις επιλογές των γονιών τους, η συγχώρεση και η κατανόηση. Για παράδειγμα, παρόλο που οι γονείς εκθέτουν τα παιδιά τους στην εργασία, δεν παύουν να νοιάζονται για εκείνα.

Από την άλλη όμως προκύπτει μια άσκηση κριτικής ή έστω ένα παράπονο για τη μη αναγνώριση της αυτοθυσίας του παιδιού. Κυρίως, αυτό συνέβαινε όταν ο γονέας ενέπνεε φόβο ή όταν το παιδί αισθανόταν ανεπιθύμητο. Σε κάθε περίπτωση πάντως, ακόμα κι αν αρχικά δεν ήταν δική τους επιλογή η εμπειρία της εργασίας διαμόρφωσε την αυτοσυνείδηση των υποκειμένων. Συγκεκριμένα, όσο πιο συστηματική ήταν η εργασία, τόσο που να αποτελεί το κέντρο της ατομικής και οικογενειακής ζωής, τόσο περισσότερο λειτουργεί ως άξονας αυτοαναφορικότητας.

Στις μαρτυρίες των αφηγητών μας παραelaύνουν γονείς, αδέρφια, συγγενείς, γείτονες, εργοδότες, εθελοντές και υπάλληλοι οργανώσεων. Με άλλα λόγια, ένας ολόκληρος μικρόκοσμος που αποκτά το νόημά του μόνο χάρη στο ρόλο που διαδραμάτισε στην προσωπική ιστορία του αφηγητή. Είναι χρήσιμο να διαπιστώσουμε ότι στην πορεία της εγκατάστασής τους υπήρχε μια σκιώδης παρουσία του κράτους και οι κρίσιμες πρωτοβουλίες λαμβάνονταν ατομικά χωρίς καμιά εγγύηση ή κάποιο δίκτυο προστασίας. Τα προσφυγόπουλα από πολυμελείς ή ορφανές οικογένειες αναγκάστηκαν να εργαστούν σκληρά για να ενσωματωθούν στην ελληνική κοινωνία, η οποία τους περιθωριοποίησε με ποικίλους τρόπους.

Πρωτογενείς πηγές

Συνεντεύξεις του Ιστορικού Αρχείου Προσφυγικού Ελληνισμού Δήμου Καλαμαριάς, ντοσιέ Μικρά Ασία:

προφορική μαρτυρία Αικατερίνης Βολονάκη(1911), ερευνήτρια Πολυξένη Αγορογιάννη, κωδικός αρχείου MA 127.

προφορική μαρτυρία Μαριάνθη Γιουβανάκη – Νικολαΐδου(1900), ερευνήτριες Ανδριανάκη Αικατερίνη και Μαρία Δρίμτζια, 26/05/1996, κωδικός αρχείου MA 58.

προφορική μαρτυρία Δέσποινας Ζαμπέτογλου – Καραθανάση(1911), ερευνήτρια Αγορογιάννη Πολυξένη, κωδικός αρχείου MA 128.

προφορική μαρτυρία Αλεξάνδρας Κεδίκογλου(1915), ερευνήτρια Άννα Μουσίδου, 10/3/1998, κωδικός αρχείου MA 198.

προφορική μαρτυρία Γεωργίας Κόκκινου – Τσαούσογλου(1919), ερευνήτρια Γιώτα Μαρία , 9/9/1997, κωδικός αρχείου MA 172.

προφορική μαρτυρία Λάμπρου Κρυσταλλάκου(1915), ερευνητής Θεοδόσης Τσιρώνης, 10/02/1998, κωδικός αρχείου MA 196.

προφορική συνέντευξη Ευτέρπης Μακράκη – Τσουβαλά(1915), ερευνητής Θεοδόσης Τσιρώνης, 23/10/1997, κωδικός αρχείου MA 175.

προφορική μαρτυρία Γεωργίου Μάλαμα(1913), ερευνητής Θεοδόσης Τσιρώνης, 18/04/1997, κωδικός αρχείου MA 83.

προφορική μαρτυρία Αντώνιου Μάστακα(1915), ερευνήτρια Γιώτα Μαρία, 8/9/1997, κωδικός αρχείου MA 173.

προφορική μαρτυρία Ουρανίας Πορτοκαλίδου-Μπερμπέρογλου(1913), ερευνήτριες Ελένη Ιωαννίδου-Γεωργία Αργυροφθαλμίδου, κωδικός αρχείου MA 18.

προφορική μαρτυρία Αριστοτέλη Ροδίτη(1910), ερευνήτρια Κατερίνα Ανδριανάκη, 24/6/1996, κωδικός αρχείου MA 59.

προφορική μαρτυρία Αθανασίας Στεργιάδου(1914), ερευνήτρια Κατερίνα Ανδριανάκη, 25/6/1996, κωδικός αρχείου MA 61.

προφορική μαρτυρία Αθανάσιου Στρατάκη(1910), ερευνήτριες Αθηνά Μήλιου και Αναστασία Μητσοπούλου, 31/5/1996.

προφορική μαρτυρία Ιωάννη Χατζηϊωάννη(1913), ερευνήτριες Μήλιου Αθηνά και Μητσοπούλου Αναστασία, κωδικός αρχείου MA 26.

προφορική μαρτυρία Ελένης Χρήστου(1909), ερευνήτρια Τολούδη Φωτεινή, 28/5/1996, κωδικός αρχείου MA 18.

Δευτερογενείς πηγές

Ελληνική Τράπεζα Βιομηχανικής Αναπτύξεως, *Θεσσαλονίκη 1912-1940 : βιομηχανία και πόλη*. Θεσσαλονίκη, 1989.

Χάρης Εξερτζόγλου, «Προσφυγική μνήμη και δημόσια κοινωνικότητα στον Μεσοπόλεμο» στο Έφη Αβδελά, Χάρης Εξερτζόγλου, Χρήστος Λυριντζής(επιμ.) *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα*. Ρέθυμνο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2015, 217-236.

Κώστας Φουντανόπουλος, *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη 1908-1936: Ηθική οικονομία και συλλογική δράση στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Νεφέλη, 2005.

Regenia Gagnier. *Subjectivities: A History of Self-Representation in Britain 1832–1920*. New York: Oxford University Press, 1991.

Maurice Halbwachs. *Η συλλογική μνήμη*. Τίνα Πλυτά(μετ.), Αργυρώ Μαντόγλου(επιμ.), Αθήνα, Παπαζήση, 2013.

Ποθητή Χαντζαρούλα.. *Σμιλεύοντας την υποταγή : Οι έμμισθες οικιακές εργάτριες στην Ελλάδα το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα*. Αθήνα, Παπαζήση, 2012.

R. Hirschon, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής- Η Κοινωνική Ζωή των Μικρασιατών Προσφύγων στον Πειραιά*. Αθήνα, MIET, 2004.

Heleni Ioannidou – Maria Kavala. “*I was a ten-year old child and I had to go to work*”: *Child labour among the Asia Minor refugees of interwar Thessaloniki (1922 - 1932)*, International Association of Oral History Conference, Prague, 2010.

Βασίλης Τζανακάρης, *Στο όνομα της προσφυγιάς: από τα δακρυσμένα Χριστούγεννα του 1922 στην αβασίλευτη δημοκρατία του 1924*. Αθήνα, Μεταίχμιο, 2009.

Άννα Καραπάνου (επιμ.), *Η Αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, 2006.

Κοινωνία των Εθνών, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*. Φιλοκτήτης και Μαρία Βεϊνόγλου(μετ.), Αθήνα, Τροχαλία.

Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*. Αθήνα, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος- Ιστορικό Αρχείο, 1993.

Λίλα Λεοντίδου, «Η άτυπη οικονομία ως απόρροια της προσφυγικής αποκατάστασης» στο *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα: Οι προσφυγούπολεις στην Ελλάδα*. Συμπόσια Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα, 1997.

Henry Morgenthau, *Η αποστολή μου στην Αθήνα: 1922 το έπος της εγκατάστασης των προσφύγων στην Ελλάδα*, Σήφης Κασεσιάν(μετ.), Αθήνα, Τροχαλία, 1994.

Νίκος Παναγιωτόπουλος. «Η μαρτυρία του ερευνητή και η έρευνα της μαρτυρίας». *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 107(2002). 61-67.

Μαρία Παπαθανασίου. *Μεγαλώνοντας στον ορεινό χώρο : Παιδιά και παιδική ηλικία στο Κροκύλειο Δωρίδας τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα*. Αθήνα : Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς. Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, 2003.

Λήδα Παπαστεφανάκη, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία : η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*. Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2009.

Λουίζα Πασσερίνι. *Σπαράγματα του 20ου αιώνα. Η Ιστορία ως Βιωμένη Εμπειρία*. Ιουλία Πεντάζου, Οντέτ Βαρών-Βασσάρ, Ιωάννα Λαλιώτου(μετ.). Αθήνα: Νεφέλη, 1998.

Luisa Passerini, *Fascism in popular memory : the cultural experience of the Turin working class*. Cambridge ; New York : Paris : Cambridge University Press ; Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, 1987.

Πέτρος Πιζάνιας, *Οι φτωχοί των πόλεων: η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1993.

Alessandro Portelli. *The death of Luigi Trastulli, and other stories : form and meaning in oral history*. Albany, N.Y. : State University of New York Press, 1991.

Μιχάλης Ρηγίνος, *Μορφές παιδικής εργασίας στην βιομηχανία και την βιοτεχνία(1870-1940)*. Αθήνα, 1995.

Λίμπυ Τατά-Αρσέλ. *Με το Διωγμό στην ψυχή : Το τραύμα της μικρασιατικής καταστροφής σε τρεις γενιές*. Αθήνα, Κέδρος, 2014.

Alistair Thomson. "Four Paradigm Transformations in Oral History". *The Oral History Review* 34/1(2007). 49–70.

Paul Thompson. *Φωνές από το παρελθόν : Προφορική ιστορία*. Κ. Μπάδα, Ρ. Β. Μπούσχοτεν(επιμ.), Ρ. Β. Μπούσχοτεν, Ν. Ποταμιάνος(μετ.), Αθήνα, Πλέθρον, 2002.

Γιώργος Τσιώλης. *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις. Η βιογραφική προσέγγιση στην κοινωνιολογική έρευνα*. Αθήνα, Κριτική, 2006.

Riki Van Boeschoten, *Ανάποδα χρόνια : Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)*. Αθήνα, Πλέθρον, 1997.

Ζαφείρης Χρήστος, Άρης Παπατζήκας, *Εν Θεσσαλονίκη 1900-1960*. Αθήνα, Εξάντας, 1994.